

Een tsunami van angst

Een studie naar de aanwezigheid van morele paniek over de islam in Nederland

Auteur: Mattijn Rienks
Studentnummer: 284479
Scriptiebegeleider: Prof. Dr. J. P. L. Burgers

Master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid
Opleiding Sociologie, Faculteit der Sociale Wetenschappen
Erasmus Universiteit Rotterdam
Rotterdam, 2009

Voorwoord

Dit onderzoek is uitgevoerd ter afsluiting van de master Grootstedelijke Vraagstukken en Beleid van de opleiding Sociologie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Centraal staat in deze scriptie de vraag of er in Nederland sprake is van een morele paniek (Cohen, 1972) ten aanzien van de islam en haar aanhangers. Aan de hand van verschillende criteria wordt in deze scriptie hierop een antwoord geformuleerd.

Hierbij wil ik iedereen bedanken die mij hebben geholpen om mijn scriptie succesvol af te ronden. In het bijzonder wil ik de mensen bedanken die mijn scriptie hebben nagekeken.

Tot slot wil ik Prof. Dr. Jack Burgers bedanken voor zijn begeleiding van dit onderzoek. Zijn immer kritische en analytische blik en veel van zijn bruikbare tips en suggesties hebben mij enorm geholpen bij het voltooien van mijn scriptie.

Mattijn Rienks,
Februari 2009

Inhoud

Voorwoord	1
Inhoud	2
Hoofdstuk 1: Inleiding.....	4
Toenemende aandacht voor de islam.....	5
De islam als oorzaak.....	6
Hoofdstuk 2: Morele Paniek	8
Volksduivels.....	9
Indicatoren van morele paniek	11
Theoretisch Model	12
Hoofdstuk 3: Onderzoeksopzet	14
Afbakening onderzoek	16
Relatieve moraliteit.....	16
Hoofdstuk 4: Bezorgdheid	18
Het gedachtegoed van Fortuyn.....	19
Opzet inhoudsanalyse	20
Verwachtingen	22
Bezorgdheid toegenomen?.....	22
Politieke partijen vergeleken	26
Verschil in aandacht	28
Morele entrepreneurs in de politiek.....	30
Hoofdstuk 5: Vijandigheid.....	34
Een veranderd integratieframe: van multiculturalisme tot assimilatie.....	35
Het nieuwe realisme	37
Veranderende opiniepeilingen.....	43
Meer vijandigheid door het nieuw realistische discours	44
Volksduivel	47
Hoofdstuk 6: Consensus.....	49
Onderzoeksopzet	49
Analyse	50
Programmatische overeenkomsten.....	52

Essentialistische benadering van cultuur	56
Consensus in de politiek.....	58
Hoofdstuk 7: Disproportionaliteit.....	60
Aantal islamieten in Nederland.....	61
De baarmoeder in de strijd	62
Toekomstige immigratie	64
Hoofdstuk 8: Vluchtigheid	68
Heksenjachten in West-Europa.....	68
Zoektocht naar identiteit	70
Probleemjongeren.....	73
Buitenlandse inmenging in Nederland.....	76
De radicale islam	78
Institutionalisering van integratie	80
Conclusie	83
Hoofdstuk 9: Conclusie	85
Drie modellen van paniek	89
Assimilatie	91
Bijlage 1: Positiebepaling Politieke Partijen	102
Bijlage 2: Aantal allochtonen in Nederland 2007 – 2050	103

Hoofdstuk 1: Inleiding

“Een parlementair onderzoek naar het immigratie- en integratiebeleid is nodig, want nu worden hele generaties onder het mom van tolerantie afgeschreven. Het huidige beleid van ruime toelating en beperkte integratie vergroot de ongelijkheid en draagt bij tot een gevoel van vervreemding in de samenleving. De tolerantie kreunt onder de last van achterstallig onderhoud. Het multiculturele drama dat zich voltrekt is dan ook de grootste bedreiging voor de maatschappelijke vrede.” (Scheffer, 2000)

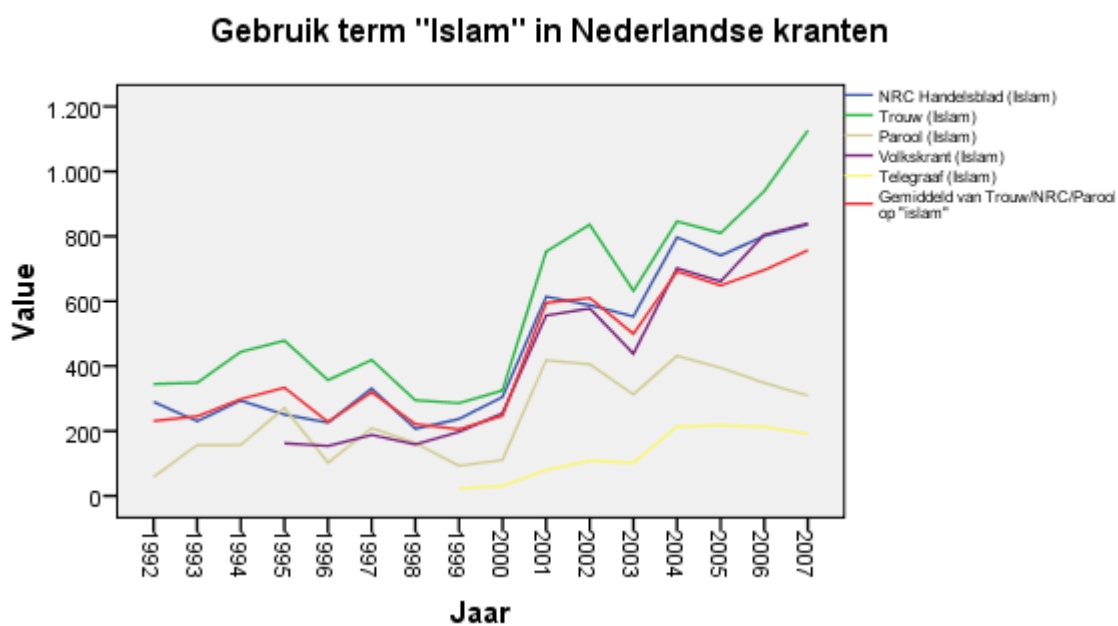
Met deze woorden sluit Paul Scheffer in 2000 zijn pamflet, getiteld: *“Het multiculturele drama”* (2000). In dit veelbesproken artikel gooide Scheffer de spreekwoordelijke knuppel in het multiculturele hoenderhok. Hij stelde dat er een nieuwe etnische onderklasse was ontstaan van mensen die zich niet verbonden voelen met de Nederlandse cultuur en samenleving en die niet bereid of in staat waren om in de Nederlandse samenleving te integreren. Scheffer beschuldigde de Nederlandse elite ervan dat zij onverschillig stonden tegenover deze ontwikkelingen. Door hun kosmopolitische ideologie en hun cultuurrelativisme werd van nieuwkomers niet geëist dat zij zich aanpasten (Entzinger, 2005).

De publicatie van *“Het multiculturele drama”* wordt door velen gezien als het keerpunt van de wijze waarop er over immigratie en integratie wordt gedacht (Entzinger, 2005). Het minderheden- en integratievraagstuk wordt nu steeds meer gezien als een kloof tussen een meerderheidscultuur en een afwijkende minderheidscultuur en niet als een sociaaleconomisch achterstandsprobleem (Snel, 2003: 241). Vooral de islam wordt gezien als een bron van problemen. Scheffer schrijft hierover: *“Waar het vooral om gaat, is dat de scheiding van staat en kerk niet werkelijk is aanvaard in islamitische kring. Af en toe wordt iets zichtbaar van wat door imams wordt gepreikt en hoort men voorbeelden van haatdragendheid tegenover de samenleving waarvan ze geacht worden deel te zijn.”* (Scheffer, 2000).

De aanslagen op 11 september 2001 in New York en Washington versterkten het idee dat een *“clash of civilizations”* (Huntington, 1996), een botsing tussen het liberale westen en de islam, onvermijdelijk was. De publieke opinie in Nederland werd steeds gevoeliger voor vermeende pogingen, voornamelijk van moslims, om basiswaarden van westerse samenleving te ondermijnen (Entzinger, 2005). De moord op Theo van Gogh, die was vormgegeven als een rituele slachting en bedoeld om angst te zaaien (Buijs et al., 2006), bevestigde voor velen de dreiging die de islam vormt voor westerse waarden. Zo stelde Ronald Giphart dat die dag een *“een zware nederlaag [is] voor de vertegenwoordigers van het vrije woord.”* (ANP, 2 november 2004).

Toenemende aandacht voor de islam

De afgelopen jaren is de aandacht voor de islam toegenomen. In figuur 1 is weergegeven hoe vaak de term 'islam' voorkomt in de Nederlandse dagbladen vanaf 1992¹. Er is vanaf het jaar 2000, toen Paul Scheffer zijn pamflet publiceerde, een duidelijke stijging van het gebruik van het woord 'islam' waar te nemen. De vraag rijst waarom de stijging eigenlijk pas in het jaar 2000 plaats vindt en niet eerder. Paul Scheffer was immers niet de eerste die de vermeende problemen met de islam in het nieuws bracht. In de jaren negentig waarschuwde Frits Bolkestein al voor de onverenigbaarheid van de westerse waarden en de islam (Entzinger, 2005), een waarschuwing die hem destijds veel kritiek opleverde (Slegers, 2007: 21).

Figuur 1: gebruik van de term "islam" in Nederlandse kranten

Sinds het jaar 2000 hebben verschillende politici, ondermeer Geert Wilders, Ayaan Hirsi Ali, Pim Fortuyn en Rita Verdonk, gewezen op de mogelijke dreiging van de islam voor de Nederlandse samenleving en haar westerse, liberale waarden en vrijheden. Hirsi Ali waarschuwt bijvoorbeeld voor een dreigende islamisering van de samenleving. Zij stelt bijvoorbeeld dat door een natuurlijke bevolkingsgroei het aantal moslims in Europa sterk kan stijgen.

“Op enig moment zal de meerderheid van de Europeanen bestaan uit moslims, wat inhoudt dat de sharia langs democratische weg zou kunnen worden ingevoerd. Als dit scenario tot uitvoering komt, heeft dat grote gevolgen voor joden, homo's, vrouwen, afvalligen en atheïsten. Christenen zullen dan moeten leven als dhimmi's, een stille

¹ De data zijn verkregen met behulp van Lexus-Nexus

minderheid die extra belasting betaalt en uitgesloten is van bepaalde beroepen.” (Hirsi Ali, 2006)

De angst voor een opmars van de Islam in Europa wordt ook gevoed door publicaties van complottheorieën over de islam. De historicus Bat Ye’or, een pseudoniem van Giselle Littman, stelt in haar boek “Eurabia, the Euro-Arab Axis” uit 2005 dat er in de jaren zeventig verregaande afspraken zijn gemaakt tussen Europese politici en Arabische leiders om via de Eur-Arabische Dialoog (EAD) Europa te islamiseren in ruil voor ruwe olie. Doel van dit hele project was om ervoor te zorgen dat Amerika niet meer het machtigste land ter wereld zou zijn en dat tegelijk Israël vernietigd zou worden zodat daar een Palestijns-islamitische staat kon ontstaan. Om dit te bereiken zouden er overal in Europa antisemitistische politici op belangrijke posities geplaatst worden die de onwetende bevolking langzaam klaar moeten maken om zich te onderwerpen aan de Islam. Deze onderwerping noemt Bat Ye’or “dhimmitude”, refererend aan de ‘Dhimmi’s’ in het Ottomaanse rijk: Christenen en Joden die leefden in een staat van slavernij ten opzichte van hun Islamitische overheersers om zo toch hun geloof te mogen belijden (VN, 2007).

Geert Wilders stelt dat hij bang is voor een “*tsunami van islamisering*” (Wilders, 2006a). Hij stelt dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen het criminele gedrag van Marokkaanse ‘straatterroristen’ en de islamitische cultuur. Veel problemen zijn volgens hem dan ook te herleiden tot de islam. Een oplossing, volgens Wilders, is dan bijvoorbeeld het verbieden van de Koran. Dit boek is volgens hem namelijk, net als ‘Mein Kampf’ van Hitler, een “*fascistisch boek dat oproept tot geweld*” (Wilders, 2007).

Er is veel gesproken over de islam in de afgelopen jaren en zij is vele malen het onderwerp geweest van publieke en parlementaire debatten. De focus van deze debatten ligt meestal bij het verbieden van wat gezien wordt als ongewenste praktijken binnen de islam: genitale mutilatie, eerwraak of het aansporen tot de jihad of terrorisme. Dit zijn zaken die, zo stelt Entzinger, echter niet wijdverspreid zijn onder moslims in Nederland (Entzinger, 2005). Een voorbeeld hiervan is het voorstel van Geert Wilders om de boerka te verbieden. Dit verbod zou dan gelden voor de ongeveer 200 vrouwen die een boerka in Nederland dragen (Trouw, 2008a). Ter vergelijking, het CBS stelt dat er in Nederland ongeveer 857.000 moslims zijn (Herten & Otten, 2007).

De islam als oorzaak

De komst van de islam naar Nederland heeft dus nogal wat teweeg gebracht in Nederland. Bij sommige mensen heerst vrees voor een mogelijke toekomstige overheersing door islamieten in Nederland. Nederlanders zouden dan in een geïslamiseerde samenleving moeten leven als dhimmi’s: een ondergeschikte minderheid die stelselmatig wordt achtergesteld (Hirsi Ali, 2006). Anderen zien in de islam verklaringen voor het wangedrag van migrantenjongeren (Wilders, 2006a). Ook is er veel bezorgdheid over radicale uitingen van de islam. Zo moeten sommige politici nu onder constante bescherming geplaatst worden. De kosten die samenhangen met het bestrijden van deze radicalisering en vermeende terroristische drei-

gingen zijn aanzienlijk. Het weekblad Elsevier becijferde dat de kosten voor terrorismepreventie 'exploderen' tot 900 miljoen euro per jaar, tien maal zoveel als het kabinet Kok II dacht nodig te hebben na de aanslagen van 11 september. Ondermeer het 24 uur per dag gereed houden van F-16's om gekaapte vliegtuigen uit de lucht te kunnen schieten, de Dienst Koninklijke en Diplomatieke Beveiliging (DKDB) die de beveiliging regelt (of regelde) van bedreigde personen zoals Geert Wilders en Ayaan Hirsi Ali en extra geld dat naar de AIVD gaat zorgen, voor een grote stijging in de kosten voor terrorismepreventie, samen met andere kostenposten als de politie (Elsevier, 2006a).

De verhoogde bezorgdheid ten aanzien van de islam hangt ook samen met de bezorgdheid over haar aanhang, in Nederland voornamelijk niet-westerse migranten. De integratie van moslims wordt door velen in Nederland als problematisch ervaren. Prins stelt dat het multiculturele drama voor velen dan ook niet bestond uit de opkomst van een etnische onderklasse, zoals Scheffer (2000) meende, maar voortkomt uit de maatschappelijke onrust en overlast die veroorzaakt wordt door criminaliteit, misbruik van sociale voorzieningen, anti-westerse sentimenten en vrouwenonderdrukking door etnische minderheden. Zij stelt dat men dan ook niet bezorgd is over de sociaaleconomische positie van allochtonen, maar over een botsing tussen culturen en een dreigende ondermijning van de sociale cohesie (Prins in Snel, 2003: 241 – 242).

Hoe komt het dat de islam en haar aanhangers nu gezien worden als een dreiging voor de samenleving? Waarom wordt er gesproken over een botsing tussen culturen? Waarom is een religie eigenlijk zo bedreigend? Hoe komt het dat de 'gebrekkige integratie' van minderheden nu als deviant ervaren wordt, terwijl het doel van integratie vroeger, paradoxaal genoeg, juist het behouden van de eigen identiteit was (Entzinger, 2005)? Kan men de problemen betreffende moslims, de islam en migranten dan ook niet verklaren door gebruik te maken van het concept "morele paniek" (Goode & Ben-Yehuda, 1994; Cohen, 1972). Immers, Goode & Ben-Yehuda stellen:

"At times, then, societies are gripped by moral panics. During the moral panic, the behavior of some of the members of a society is thought to be so problematic to others, the evil they do, or are thought to do, is felt to be so wounding to the substance and fabric of the body social, that serious steps must be taken to control the behavior, punish the perpetrators, and repair the damage" (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 31)

Wordt de islam, en het gedrag van haar aanhangers, nu ervaren als een bedreiging voor de gehele samenleving? En als dit zo is, hoe is dit zo gekomen? Waarom niet eerder, waarom juist nu? Kortom, is er hier sprake van een morele paniek betreffende de islam en haar aanhangers in Nederland en wat zijn de achterliggende redenen voor deze morele paniek?

Hoofdstuk 2: Morele Paniek

186 voor Christus. Rome wordt geconfronteerd met de Bacchanalia, een mysterieuze sekte afkomstig uit Etruria die vooral bekend is vanwege de nachtelijke en in het geheim uitgevoerde Bacchusriten. Livius, de meest prominente geschiedschrijver van het Romeinse rijk verhaalt hierover in boek 39 van zijn “Ab Urbe Condita (AUC)”. Hij beschreef de komst van de Bacchanalia als een “besmettelijke ziekte” (vertaling: Hoefmans, 1995) die in hun nachtelijke rituelen de meest verdorven wandaden begaan, variërend van vervalsingen van testamenten en schriftelijke verklaringen tot verkrachtingen en doodslag, uitgevoerd onder het luide geraas van trommels en cimbalen zodat de hulpkreten van het slachtoffer niet hoorbaar waren. Toen de senaat hoorde van deze nachtelijke rituelen werd zij, volgens Livius, met een overweldigende angst bevangen. De Bacchanalia werden door de senaat gezien als een staatsgevaar. *“Maar nooit heeft zo een kwalijke dreiging in de republiek bestaan, met een grotere impact op meer mensen en in meer opzichten dan ooit tevoren”*, aldus consul Postumius die de zaak bij de senaat had aangekaart. Totale paniek brak er uit in Rome. Meer dan 7000 mensen werden er gearresteerd, de meeste daarvan werden ter dood veroordeeld. Of de Bacchanalia daadwerkelijk een gevaar voor de republiek vormden is volgens historici echter zeer twijfelachtig (Sluiter, 2005; Hoefmans, 1995).

De Bacchanalia, een kleine religieuze groepering werd door de gevestigde orde in Rome gezien als een groot probleem, een gevaar voor de staat zelfs. Ze werd omschreven als een *“besmettelijke ziekte”*, een *“kwaad”* dat zich infiltreert in de samenleving. De vermeende noodzaak om iets te doen aan dit gevaar, aan dit afwijkende, deviante gedrag was dan ook groot. Immers, zonder onmiddellijk ingrijpen zou de crisis in de samenleving alleen maar groter worden. Deze reactie van de samenleving op een ‘vermeende’ bedreiging wordt door de socioloog Stanley Cohen (1972) omschreven als ‘morele paniek’:

“a condition, episode, person or group of persons emerges to become defined as a threat to societal values and interests; its nature is presented in a stylized and stereotypical fashion by the mass media; the moral barricades are manned by editors, bishops, politicians and other right-thinking people; socially accredited experts pronounce their diagnoses and solutions; ways of coping are evolved or (more often) resorted to; the condition then disappears, submerges or deteriorates and becomes more visible. Sometimes the object of the panic is quite novel and at other times it is something which has been in existence long enough, but suddenly appears in the limelight. Sometimes the panic passes over and is forgotten, except in folklore and collective memory; at other times it has more serious and long-lasting repercussions and might produce such changes as those in legal and social policy or even the way society conceives itself”. (Cohen, 1972: 9)

Door de eeuwen heen zijn er volgens Jeffrey S. Victor (1998) vele voorbeelden te vinden van morele paniek ten aanzien van vermeend schadelijk deviant gedrag. In sommige gevallen is

het gevreesde gedrag een voortvloeisel van etnische, raciale of religieuze stereotypes. Een voorbeeld hiervan zijn de systematische Jodenvervolgingen in de Tweede Wereldoorlog door de Nazi's. In andere gevallen is het gevreesde deviante gedrag puur een verzinsel. Bekende voorbeelden zijn de heksenjachten in Europa die geleid hebben tot de dood van honderdduizenden mensen omdat men dacht dat zij duivelse krachten hadden. Ook mensen uit afwijkende groeperingen kunnen slachtoffer worden wanneer die gezien worden als een politieke bedreiging voor de gevestigde orde. Een voorbeeld hiervan is het communistische 'rode gevaar' in de jaren vijftig in Amerika. Duizenden Amerikanen die aangemerkt werden als een bedreiging verloren hun baan (Victor, 1998).

Volksduivels

Pasen, 1964. In het kleine Engelse badplaatsje Clacton, waar voor jongeren weinig te beleven valt, was het weer koud en nat. De winkeliers en stalhouders waren geïrriteerd over het uitblijven van klanten. De jongeren waren verveeld en geïrriteerd, gevoed door geruchten dat enkele barmannen en caféhouders hen weigerde te bedienen. Jongeren begonnen met elkaar te vechten en stenen naar elkaar te gooien. Twee groepen, de 'mods', modern geklede jongeren die van de Beatles en disco hielden en de 'rocks', jongeren met een arbeidersachtergrond, raakten slaags met elkaar. De ramen van de lokale danshal sneuvelden, enkele strandstoelen raakten beschadigd, scooters reden heen en weer over de straat en één jongen schoot een pistool af in de lucht. De totale schade bedroeg 500 pond. De politie, totaal niet voorbereid op alle onrust, arresteerde bijna honderd jongeren op aanklachten als 'grof gedrag' en 'belediging van een officier in functie' (Cohen, 1972: 29).

Hoewel de gebeurtenissen niet bijzonder gewelddadig waren en de schade meeviel zorgden ze toch voor een vloedgolf aan sensationele artikelen in de Britse en buitenlandse pers. Koppen als "Day of terror by Scooter Groups" (Daily Telegraph), "Youngsters beat up Town – 97 Leather Jacket Arrests" (Daily Express) waren de eerste dagen na de incidenten eerder gemeengoed dan uitzondering. Stanley Cohen was geïnteresseerd in deze overdadige publieke belangstelling voor wat niet meer dan een aantal kleine incidenten was en analyseerde in zijn studie "Folk Devils and Moral Panics" (1974) de reacties op deze gebeurtenissen in Clacton vanuit vijf verschillende perspectieven: (1) de pers, (2) het publiek, (3) de wettelijke macht, (4) de politiek en wetgevende macht en (5) actiegroepen.

De pers (1) had, zo gaf ook een journalist enkele dagen na de gebeurtenissen toe (1972: 31), veel te heftig gereageerd en de gebeurtenissen teveel aangedikt of zelfs onwaarheden naar buiten gebracht (1972: 34 – 38). Het publiek (2), onontbeerlijk bij morele paniek, zag de gebeurtenissen in Clacton als een teken aan de wand. Een groot deel daarvan had de ontberingen van de tweede wereldoorlog nog vers in het geheugen en zag nu een generatie jongeren opgroeien in welvaart die zij nooit gekend hadden. Op deze voorspoedige jeugd reageerde de jongeren echter niet met dankbaarheid maar met onverschilligheid, rebellie en misdadig gedrag. Kortom, het publiek zag de gebeurtenissen als een symbool voor de grotere problemen en misstanden in de Britse samenleving (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 26). De

wettelijke macht (3) kreeg daadwerkelijk te maken met de jongeren en hun 'problemen'. Opvallend is dat er een geleidelijke verspreiding plaatsvindt van de problemen: eerst is er sprake van lokale problematiek, later komen er naburige politiekorpsen bij totdat de problemen uiteindelijk in het parlement besproken worden en er wetgeving gemaakt wordt om deze gebeurtenissen in de toekomst te voorkomen. Cohen noemt dit proces 'diffusion' (1972: 86). Niet alleen het aantal mensen dat betrokken is bij de handhaving van de goede orde neemt toe maar ook de reikwijdte en intensiteit van het controleren. Oftewel, er is sprake van 'escalation' (Cohen, 1972: 86 – 91). Centraal hierbij is dat men gelooft te maken te hebben met een groep die gevaarlijk is voor de samenleving, een overtuiging die ontstaat uit het eerdere overdrijven en stereotyperen van de vermeende dreiging. Wanneer de situatie als catastrofaal wordt ervaren, en er tevens angst heerst dat het nogmaals, en erger, kan gebeuren, dan is er een legitieme reden gecreëerd om steeds uitgebreidere en drastische, vaak vrijheidsbeperkende maatregelen te nemen. Ook de politiek en de wetgevende macht (4) hadden grote interesse in de "disturbances in their own constituencies" (1972: 133). Strengere straffen werden geëist, er werden verzekeringen gedaan aan de lokale ondernemers dat ze beschermd zouden worden tegen het "hooliganism" (1972: 133) en parlementsleden gaven hun mening aan de pers: "Jail these wild ones – call by M.P.s' luidde een kop van de Daily Mirror op 1 april 1964 (1972: 133). Hoewel sommige politici inzagen dat de problemen zo groot niet waren en een temperende invloed hadden op het debat, zagen de meeste politici zichzelf juist verenigd tegenover een 'duivel'. De politici kozen een gemakkelijk doelwit, één dat immers nauwelijks bestond. Wat telde was niet de aard van de dreiging maar de kant die men koos en waar men tegen was. Zulke symbolische allianties zijn kenmerkend voor morele paniek (Cohen, 1972: 138; Goode & Ben-Yehuda: 28). Op een gegeven moment kunnen sporadische campagnes, voortkomend uit de morele paniek, zichzelf formaliseren in actiegroepen (5) (Cohen, 1972: 119). Deze actiegroepen bestaan dan uit "moral entrepreneurs" (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 28) die niet geloven dat de bestaande maatregelen afdoende zijn. Vaak, maar niet altijd, hebben deze mensen een persoonlijk belang bij de zaak.

Een centraal thema bij Cohen is dat bij een morele paniek er een dichotomie ontstaat in de vorm van 'goed' tegenover het 'kwaad'. Volksduivels kunnen gezien worden als de verpersoonlijking van het kwaad. Ze zijn onmiddellijk herkenbaar als een symbool waarvan alle positieve eigenschappen weg zijn gehaald en dat alleen nog maar beladen is met negatieve eigenschappen. Door middel van een 'symbolization' (Cohen, 1972: 40 – 44) krijgen woorden als "Clacton" en 'Mods' symbolische betekenissen. Zinnen als "we don't want another Clacton here" (1972: 40) of "you can see he's one of those Mod types" (1972: 40) krijgen zo hun eigen connotatie. Dit symbolisatieproces bestaat uit drie delen: een woord ('Mod') wordt het symbool van een bepaalde status, objecten (zoals haarstijl, kleding) symboliseren dat woord. De objecten zelf worden symbolen van deze status en de daarbij behorende emoties. Het cumulatieve effect van deze drie processen is dat de termen losgemaakt worden van enige neutrale context en een volledig negatieve betekenis krijgen (1972: 40). Door

middel van demonisering worden de leden van deze nieuwe, duivelse categorie geplaatst in “the gallery of contemporary folk devils” (1972: 44). Wanneer deze categorie in de media is gedefinieerd als een verzameling van onruststokers, die schadelijk zijn voor de samenleving, worden deze stereotyperingen eindeloos herhaald en is er een nieuwe volksduivel gecreëerd (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 28 – 29).

Het concept van morele paniek, zoals geïntroduceerd door Cohen (1972), biedt een verhelderende kijk op de manier hoe sociale structuren, sociale processen en sociale veranderingen zich verhouden. Het geeft aan wat de morele grenzen en de normen van een samenleving zijn en het demonstreert ook dat er limieten zijn aan de hoeveelheid diversiteit die getolereerd kan worden in een samenleving. De theorie van morele paniek laat ook zien dat de reacties op onconventioneel gedrag niet louter bestaan uit rationele en realistische afwijging, gebaseerd op de concrete schade die dat gedrag toebrengt aan de samenleving. Integendeel, de sociale reacties op nieuwe fenomenen worden mede bepaald door de vraag in hoeverre het gedrag een (vermeend) gevaar is voor bepaalde “*positions, statuses, interests, ideologies, and values*” (Cohen, 1972: 191). Een goede vraag is echter hoe het komt dat het ene probleem wel een morele paniek oproept maar dat deze paniek uitblijft bij een ander, misschien zelfs wel groter probleem (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 30)?

Indicatoren van morele paniek

Goode en Ben-Yehuda merken op dat een morele paniek vrijwel altijd verschijnt “*in troubled times, during which a serious threat is sensed to the interests or values of the society as a whole or to segments of a society*” (1994: 32). Maar is een morele paniek te meten? Goode en Ben-Yehuda bouwen voort op de theorie van Cohen door een groot bezwaar, voornamelijk van Amerikaanse critici, tegen zijn theoretisch kader weg te nemen: het gebrek aan precieze indicatoren (Victor, 1998). Goode en Ben-Yehuda stellen dat aan de hand van vijf criteria er gekeken kan worden of er sprake is van morele paniek, namelijk bezorgdheid, vijandigheid, consensus, disproportionaliteit en vluchtigheid (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 33 – 41).

Bezorgdheid

Als eerste moet er een verhoogde mate van bezorgdheid zijn over het gedrag van een bepaalde groep of categorie mensen en de consequenties die dat gedrag heeft voor de rest van de samenleving. Deze bezorgdheid moet zich op een concrete manier manifesteren of meetbaar zijn, bijvoorbeeld met behulp van opiniepeilingen, media-attentie, (voorgestelde) wetgeving, sociale bewegingen etc. (1994: 33).

Vijandigheid

Ten tweede moet er sprake zijn van een verhoogde mate van vijandigheid tegenover de groep of categorie. De leden van deze groep worden dan gezien als de ‘vijand’ van de samenleving; hun gedrag is schadelijk voor de waarden, interesses of zelfs het gehele (of gedeeltelijke) voortbestaan van deze samenleving. Niet alleen moet het gedrag dus gezien worden als schadelijk, ook moet duidelijk zijn welke groep verantwoordelijk is voor dit ge-

vaar. Er is dus een duidelijk onderscheid tussen 'ons', de goede, respectabele mensen en 'zij', de deviante, slechte jongens, de criminelen, de onderwereld etc. Deze dichotomie gebeurt via stereotypering: de groep wordt getransformeerd tot een volksduivel (Cohen, 1972: 11 – 12; Goode & Ben-Yehuda, 1994: 33 – 34).

Consensus

Er moet tevens een wijdverspreide, of in ieder geval substantiële overeenstemming zijn in de gehele samenleving, of bepaalde definieerbare delen ervan, dat het gevaar reëel en serieus is en veroorzaakt wordt door de deviante groep en haar gedrag. Dit betekent niet dat de morele paniek universeel gedragen hoeft te worden, of zelfs maar door een meerderheid van de samenleving. Ook betekent het niet dat er geen oppositie kan bestaan tegen de morele paniek. De periode voor de drooglegging van Amerika (1900 – 1920) kende een heftige strijd tussen de voor- en tegenstanders daarvan. Echter, de "dry forces" waren veel beter verenigd en konden de moraal beter naar zichzelf toe buigen dan de "wet forces", waarvan het publiek meende dat zij handelden uit eigenbelang (1994: 34 – 35).

Disproportionaliteit

Er is een impliciete aanname bij het gebruik van de term 'morele paniek' dat de publieke bezorgdheid disproportioneel groter is dan wanneer de bezorgdheid alleen zou gelden voor de daadwerkelijk geleden schade en dat de groep die zich bezighoudt met het deviante gedrag groter wordt geschat dan hij daadwerkelijk is. De gevreesde dreiging is dus disproportioneel groter dan wanneer er objectief gekeken wordt naar de daadwerkelijke dreiging (1994: 36 – 38).

Vluchtigheid

Morele paniek is van nature vluchtig, ze komt plotseling tevoorschijn (hoewel ze lang latent aanwezig kan zijn) en ze verdwijnt ook weer even snel. Soms wordt een morele paniek geïnstitutionaliseerd, de morele bezwaren tegen het gedrag worden dan opgenomen in sociale bewegingen, wetgeving, wetshandhaving etc. en blijven van kracht lang nadat de morele paniek verdwenen is.

Het kan echter gebeuren dat morele paniek een meer structureel karakter krijgt. De heksenvervolgingen in de Renaissance zijn hiervan een voorbeeld. Deze vervolgingen waren weliswaar niet tweehonderd jaar lang even heftig van aard, maar kenden van tijd tot tijd oplevingen in de mate van paniek en in de mate van vervolging (1994: 38 – 41).

Theoretisch Model

Er zijn drie verschillende modellen waarmee een morele paniek geanalyseerd kan worden: (1) het 'grassroots model', (2) het 'elite-engineered model' en (3) het 'interest group model' (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 124 – 143).

Het 'grassroots model' suggereert dat een morele paniek spontaan ontstaat over een breed spectrum van de samenleving. De bezorgdheid en woede over vermeend moreel deviant gedrag is dan het gevolg van langdurige en wijdverspreide sociale stress (Victor, 1998). U-

tingen van bezorgdheid in andere sectoren, bijvoorbeeld de media of de politiek zijn een manifestatie of een expressie van deze wijdverspreide bezorgdheden. Er zijn nu geen speciale acties nodig om een consensus van bezorgdheid te bereiken over een bepaald onderwerp, dit gebeurt al min of meer spontaan. De media of politiek kunnen in dit model dan ook niet zelf zomaar een morele paniek op de agenda zetten, het is nodig dat er al een algemene latente angst of bezorgdheid aanwezig is (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 127).

Een voorbeeld van morele paniek volgens het 'grassroots model' is de mythe in Amerika dat er tijdens Halloween sadisten zijn die kinderen vergiftigde of gevaarlijke snoepjes geven tijdens het snoep ophalen langs de deuren (Victor, 1998)

Het 'elite-engineered model' gaat ervan uit dat morele paniek door de elite opzettelijk wordt gecreëerd. Door middel van een campagne wordt getracht om bezorgdheid, angst en paniek te fabriceren bij het publiek over een onderwerp dat door hen niet gezien wordt als een verschrikkelijke dreiging voor de samenleving. Deze campagne is typisch bedoeld om de attentie te verleggen van de werkelijke problemen in de samenleving die een bedreiging zouden kunnen vormen voor de interesses van de elite. Deze theorie gaat er dan ook van uit dat de elite een grote mate van controle heeft over andere leden van de samenleving (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 135).

Voorbeelden van het 'elite-engineered model' zijn de opruivingen van de Hutu leiders ten aanzien van de Tutsi bevolking in Rwanda in 1994 die de dood van honderdduizenden tot gevolg had. Ook de heksenjachten van de Rooms-katholieke kerk worden gerekend tot dit model (Victor, 1998).

Het laatste model is het 'interest-group model', wat tevens het model is dat het meeste gebruikt wordt om een morele paniek te analyseren (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 138). Dit model suggereert dat morele paniek het (on)bedoelde gevolg is van morele kruistochten door specifieke groeperingen en haar activisten bij hun pogingen om de publieke aandacht te vestigen op immoreel gedrag dat zij schadelijk achten voor de samenleving. In het algemeen zijn de morele entrepreneurs van deze groepen overtuigd van het gelijk in hun zaak (Victor, 1998). Toch zal ook (misschien onbedoeld) de status van deze groep verhoogd worden door hun inspanningen als ze succesvol is. Het theoretische verschil in moraal en eigen interesse is dan ook vaak moeilijk te maken. In de praktijk gaan zij vaak hand in hand (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 139 – 140).

Geen enkele morele paniek kan volledig verklaard worden met behulp van slechts een van de bovenstaande theoretische modellen. Immers, zo beargumenteren Goode & Ben-Yehuda (1994: 142 – 143): het 'grassroots model' alleen zou naïef zijn en het 'elite-engineered model' is dan cynisch en leeg. Maar als ze samen gebruikt worden dan kunnen ze wel meehelpen om een morele paniek te verklaren. Het 'grassroots model' biedt dan het ruwe materiaal voor de morele paniek terwijl interessegroepen zorgen voor een richting en focus.

Hoofdstuk 3: Onderzoeksopzet

In de inleiding zijn al kort enkele van de problemen die gekoppeld worden aan de islam besproken: terroristische activiteiten in de naam van de islam, radicaliserende moslimjongeren, een Nederlandse identiteit die bedreigd wordt, de multiculturele samenleving die ervaren wordt als een 'drama' (Scheffer, 2000), de dreigende islamisering van Nederland door een 'tsunami van moslims' (Wilders, 2007). Is het mogelijk om de angst en de bezorgdheid die er bestaat ten aanzien van de islam te verklaren door gebruik te maken van het concept 'morele paniek' (Cohen, 1972, Goode & Ben-Yehuda, 1994)? De eerste onderzoeksvraag luidt dan ook: is er sprake van een morele paniek ten aanzien van de islam in Nederland? Wordt de islam gezien als een volksduivel, een vijand van de samenleving en een bedreiging ervoor? Binnen welk theoretisch model om morele paniek te analyseren past zij (idem: 124 – 143)? En zo ja, hoe komt het dat de islam nu wordt gezien als een bedreiging voor de samenleving? Welke processen zijn daar aan vooraf gegaan?

Om te meten of er sprake is van morele paniek hebben Goode en Ben-Yehuda (1994: 33 – 41) vijf indicatoren opgesteld, namelijk bezorgdheid, vijandigheid, consensus, disproportionaliteit en vluchtigheid. Aan de hand van deze vijf indicatoren kan geanalyseerd worden of er daadwerkelijk sprake is van een morele paniek, waarom deze ontstaan is, welk verklaringsmodel het beste past en wie de morele entrepreneurs zijn. Hieronder staat kort beschreven voor elk van deze vijf indicatoren hoe ze onderzocht gaan worden.

Bezorgdheid

Is er sprake van een verhoogde bezorgdheid met betrekking tot het gedrag van moslims in de Nederlandse samenleving, en dan specifiek in de politiek vanaf 1998? De verwachting is dat de bezorgdheid toeneemt in de Nederlandse politiek vanwege een aantal redenen. Als eerste vanwege de aanslagen van radicale moslims op westerse doelen, zoals op 11 september 2001. Ten tweede door de onvrede die er bleek te heersen in de Nederlandse samenleving ten aanzien van de integratie en immigratie van niet-westerse, meestal moslimmigranten.

Hoe kan er gemeten worden of de bezorgdheid betreffende de integratie en immigratie bij politieke partijen toeneemt? Dit kan geanalyseerd worden aan de hand van de verkiezingsprogramma's die geschreven zijn voor de verkiezingen in 1998, 2002, 2003 en 2006. Door de ruimte te meten die politieke partijen aan deze twee thema's besteden kan men zien of de bezorgdheid in de politiek is toegenomen.

Tevens kan aan de hand van deze analyse bepaald worden welk theoretisch model van toepassing is op deze morele paniek. Is dat het 'grassroots' model, het 'elite-engineered' model of het 'interest-group model' (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 124 – 143)?

Vijandigheid

Is de verhouding tussen moslims en Nederlanders verslechterd? Staat de samenleving, of bepaalde delen daarvan, nu vijandiger tegenover de islam? Om dit te weten te komen wordt eerst bekeken welke veranderingen er hebben plaatsgevonden in het denken over immigratie en integratie in Nederland. Immers, sociale problemen worden geformuleerd vanuit een bepaald normatief frame of denkkader (Schön & Rein, 1994: 23). Naast een beschrijving van deze veranderende integratieframes wordt ook het discours waarvan politici zich bedienen beschreven.

Of er sprake is van een toenemende vijandigheid onder de Nederlandse bevolking wordt onderzocht aan de hand van de vele opiniepeilingen over de houding van Nederlanders ten aanzien van de islam en moslims. Is er een verband tussen het discours van politici en de houding van mensen betreffende de islam, en kunnen politici die houding beïnvloeden? Is het mogelijk dat dit discours, en een mogelijke veranderende houding ten aanzien van de islam, ertoe leidt dat zij gezien wordt als een volksduivel, een centraal begrip in de morele paniektheorie (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 28 – 29)?

Consensus

De derde indicator van morele paniek stelt dat er een substantiële of wijdverspreide consensus bestaat dat een bepaalde dreiging reëel is en veroorzaakt wordt door het gedrag van een bepaalde groep (idem: 34), in dit geval moslims. Hoe gaat de politiek nu om met de integratie van migranten, is er een consensus gekomen over de juiste aanpak van integratie? Aan de hand van een inhoudsanalyse van de verschillende verkiezingsprogramma's, geschreven tussen 1998 en 2006, kan er een antwoord op deze vraag gegeven worden. Daarnaast wordt er gekeken naar de wijze waarop men in de politiek nu denkt over integratie en hoe ontvankelijk men is voor afwijkende opinies.

Disproportionaliteit

Er is een impliciete assumptie bij het gebruik van 'morele paniek' dat de vermeende dreiging disproportioneel groter is dan de daadwerkelijke dreiging (idem: 36). Een rampscenario voor islamcritici is de mogelijkheid dat Nederland, of Europa, islamiseert. Zo stelt men soms dat de sharia zal worden ingevoerd in Nederland wanneer de moslimbevolking toeneemt in de toekomst (Hirsi Ali, 2006). Hoe realistisch is deze dreiging? Aan de hand van demografische ontwikkelingen, zoals geboortecijfers en migratie, wordt dit scenario geanalyseerd.

Vluchtigheid

Morele paniek is van nature vluchtig, ze komt plotseling tevoorschijn en ze verdwijnt ook weer even snel. Soms wordt een morele paniek geïnstitutionaliseerd, de morele bezwaren tegen het gedrag vinden dan hun plek in sociale bewegingen, wetgeving, wetshandhaving etc. lang nadat de morele paniek verdwenen is (idem: 38 – 41). Hoe zit het met de vluchtigheid van deze morele paniek? De bezorgdheid lijkt immers nog niet af te nemen dus van vluchtigheid lijkt hier geen sprake te zijn. De vraag is dan ook waarom deze morele paniek

zo lang actueel blijft. Door te kijken naar een andere, langdurige morele paniek, namelijk de heksenjachten, kan hiervoor een verklaring worden gegeven.

Afbakening onderzoek

In veel onderzoeken naar morele paniek staat de rol van de media centraal. McRobbie en Thornton (1995) stellen bijvoorbeeld dat *“media coverage can have an active role in creating deviant behaviour”* (idem: 560). Het lijkt er echter op dat dit nu niet het geval is. Entzinger geeft bijvoorbeeld met de volgende reden aan waarom de rol van de media (in dit geval ten tijde van Pim Fortuyn) van minder belang was:

“(...) I do not think the media should be blamed for this. The media may act as a catalyst, but does not have the power to set an agenda that is not broadly shared by their audience, i.e. the electorate. Their persistent feelings of disaffection with politics in general and with immigration and integration in particular account for the structural nature of the shift in public opinion over the past few years. The ‘new politics’, as it is commonly called in the Netherlands, appear to understand that it is the message that matters, not the messengers.” (Entzinger, 2005)

De focus wordt daarom in dit onderzoek gericht op de hoofdrolspelers, de mensen die een bepaalde boodschap verkondigen, en niet op de boodschappers, de media zelf.

In dit onderzoek wordt ook niet diep ingegaan op de ‘volksduivel’, namelijk de islam en haar aanhangers. Dit betekent echter niet dat zij een passieve rol heeft. McRobbie en Thornton (1995: 566) stellen namelijk dat een ‘volksduivel’ ook terug kan vechten. ‘Experts’, afkomstig uit de deviante groepering, of die daar vroeger toe hebben behoord, kunnen namens deze groepering oppositie voeren en zo proberen om de morele paniek te beïnvloeden.

In deze scriptie wordt ook niet ingegaan op de inhoud van de koran. Zo stelt emeritus-hoogleraar Bram de Swaan dat de letterlijke inhoud van een godsdienst er niet zoveel toe doet. Men kan uit elke geloofsleer en elk heilig boek halen wat men wil. Niet in de teksten ligt dus het antwoord, maar in de betekenis die eraan gegeven wordt en het gebruik dat ervan gemaakt wordt (Wilthuis, 2007: 32). Mede om die reden staat de inhoud van de koran hier niet centraal.

Relatieve moraliteit

Moraliteit, wat wordt beschouwd als goed of slecht, kan via twee verschillende perspectieven bekeken worden: het kan relatief beschouwd worden en is dan een subjectief probleem, maar het kan ook absoluut beschouwd worden en het is dan een objectief gegeven. Het absolute perspectief gaat ervan uit dat iedereen weet wat goed en slecht is. Een bepaalde actie is altijd goed of fout, onafhankelijk van de plaats, tijd of sociale en culturele definities (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 66). Moraliteit beschouwen als een subjectief probleem is een compleet andere benadering. Men vraagt zich nu af waarom en hoe een be-

paald gedrag gezien wordt als deviant. Moraliteit is dan relatief, afhankelijk van plaats, cultuur, geschiedenis, omstandigheden en subculturen (idem: 67).

In een morele paniek wordt deviant gedrag gezien als een subjectief probleem. Als de afkeuring van een bepaald gedrag niet een onvermijdelijk absoluut gegeven is maar iets dat groeit binnen de karakteristieken van een bepaalde samenleving, dan is er de mogelijkheid dat er een intense publieke bezorgdheid over dat gedrag ontstaat, onafhankelijk van de daadwerkelijke dreiging ervan (idem: 74 – 75).

Morele paniek gaat ervan uit dat 'deviant' gedrag een subjectief, en daardoor ook een relatief probleem is. Dit leidt ertoe dat er verschil van mening kan bestaan over de vraag of het waargenomen gedrag daadwerkelijk deviant en schadelijk is, of juist niet. Het is niet de bedoeling om in dit onderzoek hierover een standpunt in te nemen. De onderzoeksvraag is dus niet of de islam een dreiging is voor de samenleving. Centraal in dit onderzoek staat juist de vraag waarom (sommige) mensen de islam een gevaar vinden voor de Nederlandse samenleving en of er gesproken kan worden van een morele paniek betreffende de islam. Om te weten te komen of er sprake is van een morele paniek worden enkele claims die gemaakt worden over de vermeende dreiging van de islam nader bekeken. Aan de hand van zoveel mogelijke objectieve data, bijvoorbeeld afkomstig van het CBS, wordt een uitspraak gedaan over het waarschijnlijkheidsgehalte van deze claims.

Hoofdstuk 4: Bezorgdheid

2002 was een opmerkelijk jaar in de Nederlandse politiek. De Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar staan binnen West-Europa op de vierde plaats op de lijst van verkiezingen met de grootste verschuivingen (Pelikaan, 2004: 206). De paarse coalitiepartijen, PvdA, D66 en de VVD, verloren 43 (van de 97) zetels. Het CDA won 14 zetels en werd met 43 zetels de grootste partij van Nederland. De nieuwkomer Lijst Pim Fortuyn (LPF) met de gelijknamige lijsttrekker werd de tweede partij van Nederland met 26 zetels.

Twee thema's speelden, voornamelijk dankzij Pim Fortuyn, een dominante rol tijdens dat verkiezingsjaar, namelijk de neoliberale politiek van paars en de Nederlandse multiculturele samenleving. Met het boek *“De puinhopen van acht jaar paars”* leverde Fortuyn veel kritiek op het neoliberale beleid van paars, en dan vooral op de verslonzing van de collectieve voorzieningen in Nederland. Zo stelde hij dat het paarse beleid voornamelijk had geleid tot meer bureaucratie in de gezondheidszorg en het onderwijs en niet, zoals destijds beloofd, tot een betere dienstverlening. Ook de liberalisering van nutsbedrijven, zoals de spoorwegen, had niet de beloftes waargemaakt van lagere prijzen en betere dienstverlening (Pelikaan, 2004: 206). Daarnaast had Pim Fortuyn ook forse kritiek op het paarse beleid ten aanzien van de multiculturele samenleving. *“Nederland is vol”* (Fortuyn, 2002a) stelde hij in een interview dat de aanleiding zou vormen voor de breuk met Leefbaar Nederland. Fortuyn pleitte er ondermeer voor om direct te stoppen met het toelaten van nieuwe immigranten in Nederland en hij waarschuwde ook voor de gevaren die de ‘islamisering’ van de Nederlandse samenleving zou hebben (Pelikaan, 2004: 206 – 207).

De gevestigde partijen, met uitzondering van het CDA, deden de kritiek van Fortuyn op de multiculturele samenleving af als extreem rechts. Zo stelde Paul Rosenmöller, voormalig leider van Groen Links op een partijconferentie op 9 februari 2002: *“Dit is niet gewoon rechts, dit is extreem-rechts.”* Hans Dijkstal zei naar aanleiding van het interview in de Volkskrant op een partijbijeenkomst op 9 februari 2002: *“Ik ben ongelooflijk geschrokken van de woorden van Fortuyn. Het lijkt op een combinatie van Janmaat en Dewinter die zich keert tegen het verbod op discriminatie.”* Maar mede door uitspraken van voormalig VVD-leider Frits Bolkestein in de jaren negentig over de onverenigbaarheid van westerse waarden en de islam, het debat dat volgde op de publicatie van het artikel *“Het multiculturele drama”* van Paul Scheffer (2000) en door de aanval van moslimextremisten op Amerika op 11 september 2001 waren de uitspraken van Fortuyn niet langer meer een politiek taboe, maar zelfs ‘salonfähig’ geworden (Pelikaan, 2004: 207).

Een groot gedeelte van het electoraat bleek dat jaar gevoelig te zijn voor de migratiestandpunten van Fortuyn. Dit zorgde echter voor een probleem bij de gevestigde politieke partijen. Wat hadden zij te bieden als antwoord aan de kiezers op migratie- en integratievraagstukken? De LPF zelf wist door haar slechte prestaties in de regering bij de verkiezingen in 2003 nog maar acht zetels te bemachtigen en verdween na de verkiezingen in 2006 zelfs uit

de tweede kamer. Desondanks menen velen toch dat het gedachtegoed van Fortuyn nog steeds doorleeft in de Nederlandse politiek. Zo stelt Tweede Kamerlid voor de PvdA Hans Spekman: *“De coalitie van CDA, PvdA en ChristenUnie voert in zekere zin een Pim Fortuyn-agenda.”* (Trouw, 2007) Ook de politicoloog Rinus van Schendelen meent dat het gedachtegoed van Fortuyn nog voortleeft in Den Haag:

“Van links, bij de SP, tot rechts, bij Wilders, zie je zijn denkbeelden terug. Als twee duurzame effecten van Fortuyn zie ik zijn verbreding van de binnenlandse politieke agenda en zijn vernieuwing van de bestuurscultuur. Op de agenda staan nu onderwerpen die voorheen taboe waren, zoals 'inburgeren moet' en de menselijke maat in onderwijs, zorg en stedenbouw.” (van Schendelen, 2007).

Het gedachtegoed van Fortuyn, zo stelt men, heeft zich genesteld in alle politieke partijen. Betekent dit dan ook dat de bezorgdheid van Fortuyn over de moeizame integratie van nieuwkomers, de grootschalige immigratie van niet-westerse groepen naar Nederland en de problemen die te vinden zijn in de multiculturele samenleving nu ook meer aandacht krijgen bij deze politieke partijen?

Het gedachtegoed van Fortuyn

Wat is nu eigenlijk het gedachtegoed van Fortuyn? Om dit te bepalen kan er gebruik gemaakt worden van het verkiezingsprogramma van de LPF voor de verkiezingen van 2002. Voor de vraag of er sprake is van een morele paniek ten aanzien van de islam is het niet noodzakelijk om het hele gedachtegoed van Fortuyn weer te geven maar alleen de punten die betrekking hebben op immigratie, emancipatie en integratie.

Het verkiezingsprogramma van Pim Fortuyn, *“Zakelijk met een hart”* (LPF, 2002), beschrijft met behulp van 3604 woorden in 8 pagina's de hoofdpunten van de LPF. Het programma is verdeeld in 15 delen waaronder volksgezondheid, onderwijs, openbare orde en veiligheid, financiën, economie en de voor de vraagstelling relevante stukken emancipatie, integratie en immigratie.

Met betrekking tot immigratie stelt Fortuyn de volgende punten aan de orde. Als eerste stelt hij vast dat Nederland geen immigratieland is. Omdat Nederland een van de dichtstbevolkte landen ter wereld is resulteert de komst van immigranten in *“spanningen op het gebied van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening, werkgelegenheid, veiligheid, gezondheidszorg, mobiliteit, natuurbescherming, versnippering van de open ruimte, milieuzorg en recreatie”* (LPF, 2002: 5). De grote toestroom van laaggeschoolde migranten die op zoek zijn naar economisch gewin staat hier volgens Fortuyn haaks op en hij vindt het dus ook gewenst om aan deze migratie weerstand te bieden. De opvang van asielzoekers dient dan ook te gebeuren in eigen regio.

Fortuyn stelt dat hij het niemand kwalijk neemt dat ze hun heil zijn komen zoeken in Nederland. Maar hij laakt wel het paarse beleid dat volgens hem in het buitenland de illusie in

stand heeft gehouden dat er voor iedereen plaats is, wat volgens hem in tegenspraak is met de nieuwe strengere Vreemdelingenwet uit 2000. Door deze wet wordt slechts 10% van de asielzoekers toegelaten en is er dus aan de rest valse hoop gegeven en komen ze in de illegaliteit terecht. Fortuyn stelt dan ook: *“Dat is pas asociaal”* (2002: 5). Helderheid is dan ook geboden volgens Fortuyn en het moet duidelijk gemaakt worden in het buitenland dat het asielbeleid in Nederland aangescherpt is.

Met betrekking tot het onderdeel emancipatie en integratie vindt de LPF in 2002 de volgende punten belangrijk. Er wordt gesteld dat grote groepen in de samenleving een sociaal-culturele achterstand hebben. Deze groepen zijn afkomstig uit landen die geen deel uitmaken van de *“eeuwenlange joods-christelijke-humanistische ontwikkelingen in Europa”* (2002: 5). Deze achterstanden leiden tot een tweedeling in de samenleving en vormen een bedreiging voor het functioneren van de grote steden en dienen dan ook met kracht bestreden te worden *“door enerzijds extra zorg inzake huisvesting, scholing en culturele vorming aan deze groepen te besteden, maar anderzijds van deze groepen te eisen dat zij zichzelf ook tot het uiterste inspanssen”* (2002: 5). Tevens wordt er gesteld dat culturele ontwikkelingen, die haaks staan op de gewenste integratie en emancipatie, door wettelijke regelingen en voorlichting bestreden moeten worden. Hierbij wordt er gedacht aan zaken als uithuwelijken, eerwraak en vrouwenbesnijdenis. Ook de discriminatie van de vrouw in fundamentalistische islamitische kringen is onaanvaardbaar. Nederland, zo stelt Fortuyn, kent een scheiding van kerk en staat waardoor de burger zich in relatieve vrijheid kan ontplooien. Fortuyn vindt dat deze duur bevochten vrijheden het waard zijn om beschermd te worden tegen oprukkend fundamentalisme.

De kritiek van Fortuyn op de islamisering van Nederland kan dus verdeeld worden in twee thema's. In de eerste plaats richt hij zich tegen de komst van nieuwe migranten uit niet-westerse landen naar Nederland. Daarnaast pleit hij voor inburgering van de hier al zijnde immigranten waarbij het herstel van Nederlandse normen en waarden centraal staat (Pelikaan, 2004: 214). Zijn deze twee thema's, migratie en integratie ook belangrijker geworden voor andere politieke partijen? Delen zij nu ook mee in deze bezorgdheid? Om te weten te komen of de aandacht voor deze twee thema's toeneemt wordt de ruimte die de politieke partijen eraan besteden in de verschillende verkiezingsprogramma's gemeten.

Opzet inhoudsanalyse

Hebben andere politieke partijen de bezorgdheid van Pim Fortuyn over de problemen rondom de grote instroom van immigranten en de gebrekkige inburgering van niet-westerse allochtonen overgenomen? Als deze bezorgdheid toeneemt dan is de verwachting dat dit waar te nemen is in de aandacht die politieke partijen besteden aan deze punten in de verschillende verkiezingsprogramma's. Om deze veronderstelling te toetsen wordt er gekeken naar de verkiezingsprogramma's voor de parlementsverkiezingen op 6 mei 1998, 15 mei 2002, 22 januari 2003 en 22 november 2006. In 1998 is het integratie- en immigratiebeleid nog geen groot thema tijdens de verkiezingen waardoor deze gezien kunnen worden als een

nulmeting. De verkiezingen van 2002 zijn de eerste verkiezingen waarin het politieke taboe op het spelen van de 'buitenlanderkaart' weg is en waardoor Fortuyn de onvrede onder burgers over het paarse beleid kon kanaliseren (Pelikaan, 2004: 207). De vervroegde verkiezingen van 2003 geeft de andere politieke partijen de mogelijkheid om te reageren op de plotselinge populariteit van deze twee thema's onder Nederlandse kiezers. De verkiezingen van 2006 zijn van belang omdat hier gekeken kan worden of de bezorgdheid in de verschillende politieke partijen van langdurige aard is.

Om te meten of de bezorgdheid en aandacht van politieke partijen op de punten die van belang waren voor Fortuyn en haar stemmers, immigratie en integratie, toegenomen zijn wordt er gekeken naar het aantal woorden dat hiervoor wordt gebruikt. De ruimte die vrijgemaakt is voor deze twee punten wordt afgezet tegen het totaal aantal woorden in het verkiezingsprogramma. Zo kan er voor elke partij per verkiezingsjaar een percentage gegeven worden dat uitdrukt hoeveel ruimte de verschillende partijen besteden aan deze twee punten en wordt het mogelijk om de partijen onderling te vergelijken. Het is dus niet van belang of de partijen overeenstemming bereiken over de te nemen maatregelen, het gaat enkel om de vraag of de bezorgdheid toeneemt.

Omdat elke partij zijn eigen manier heeft om verkiezingsissues te verwoorden is het belangrijk om van tevoren enkele spelregels op te zetten om een vergelijking tussen partijen mogelijk te maken. Het uitgangspunt van de meting is het verkiezingsprogramma van de LPF voor de verkiezingen van 2002. In dit programma gaat Fortuyn in op de problematiek die, volgens hem, is ontstaan met betrekking tot de immigratie naar Nederland en met de integratie van nieuwkomers. De hoeveelheid ruimte die partijen gebruiken aan deze twee onderwerpen vormen samen de Fortuyn-definitie (FD). Alleen de ruimte voor tekst die betrekking heeft op immigratie (waaronder ook het asielbeleid valt) en integratie (waaronder ook de punten inburgering, de rol van de islam in Nederland en segregatie vallen) wordt hier gemeten. Per onderwerp wordt het aantal woorden dat eraan besteed is geteld. De woorden worden per hele zin geteld.

Naast deze Fortuyn-definitie wordt er ook een ruimere definitie (RD) gehanteerd waarin behalve de punten immigratie en integratie ook punten gemeten worden die betrekking hebben op de multiculturele samenleving maar die niet direct vallen onder de voorgaande onderwerpen. Gedacht kan dan worden aan punten die bijvoorbeeld betrekking hebben op criminele jongeren uit etnische minderheidsgroepen, het recht op stemmen voor immigranten die geen Nederlands staatsburger zijn, het wel of geen recht op zorg of werken voor illegalen etc. De issues worden alleen meegeteld als ze daadwerkelijk betrekking hebben op de multiculturele samenleving en op etnische minderheden en als dit duidelijk blijkt uit de tekst. Zo wordt de zin "vrouwen moeten meer emanciperen in de samenleving" niet meegeteld terwijl de zin "allochtone vrouwen moeten meer emanciperen" wel wordt meegeteld. Wederom geldt dat voor elk issue dat meegeteld wordt het volledige aantal woorden in de zin meegenomen wordt.

Verwachtingen

Voor elk van de politieke partijen wordt per verkiezingsjaar gemeten hoeveel ruimte zij procentueel besteden aan de Fortuyn-definitie en aan de ruime definitie. De verwachting is dat voor de meeste partijen in 2002, met uitzondering van de LPF die de punten immigratie en integratie hoog op de agenda had staan, de scores in de lijn liggen van 1998. De verwachting is echter dat de scores zullen toenemen in 2003. Mede door het grote electorale succes van de LPF in 2002 en haar succesvolle kaping van het thema immigratie en integratie in die verkiezingen is de verwachting dat de verschillende partijen, in een poging om de verloren kiezers weer terug te krijgen, zich hierop meer gaan profileren.

De uitkomst voor de verkiezingen van 2006 is de grootste vraag. Het is aannemelijk dat de scores gelijk blijven of zelfs toenemen ten opzichte van 2003. Immers, tussen de verkiezingen van 2003 en 2006 is veel gebeurd: de terroristische aanslagen op Madrid en Londen door aanhangers van Al-Kaida waardoor fundamentalistisch terrorisme een gevaar blijft, de moord op Theo van Gogh in Amsterdam die laat zien dat ook Nederlandse moslims kunnen radicaliseren. Daarnaast het stevige debat dat gevoerd wordt over de rol van de islam in Nederland door ondermeer Geert Wilders, Ayaan Hirsi-Ali en Rita Verdonk. Redenen genoeg om te veronderstellen dat de aandacht voor de islam in Nederland tussen 2003 en 2006 niet verdwenen is en dat dit terug te zien is bij de verkiezingen van 2006.

Bezorgdheid toegenomen?

Als we kijken naar de verschillende partijen dan zien we her en der forse verschillen in de hoeveelheid ruimte die besteed wordt aan de issues in de Fortuyn-definitie: immigratie en integratie. Zowel tussen de partijen onderling als bij partijen door de jaren heen zijn grote verschillen waar te nemen.

LPF

De LPF, en dan vooral haar leider Pim Fortuyn, wist in 2002 het thema immigratie en de multiculturele samenleving op de politieke agenda te plaatsen. Dat er veel belang gehecht werd aan deze twee thema's is af te leiden uit de hoeveelheid ruimte die ervoor vrijgemaakt is. Zo is in het verkiezingsprogramma voor 2002, "*Zakelijk met een hart*", dat een afgeleide was van het boek "*De puinhopen van achtjaar paars*" van Pim Fortuyn, 16,9% van de ruimte gebruikt voor deze twee thema's. Ook voor de verkiezingen in 2003, die de LPF ingaat met het verkiezingsprogramma "*Politiek is passie*" (LPF, 2003), wijdt de LPF een aanzienlijk deel van haar programma, namelijk 12,8%, aan deze twee issues.

LPF							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
2002	3604	609	16,9%		609	16,9%	
2003	12475	1593	12,8%	-4,1%	1744	14,0%	-2,9%

Tabel 1: LPF

PvdA

De PvdA laat een geheel ander beeld zien dan de LPF in 2002. In het verkiezingsprogramma, *“Samen voor de toekomst”* (PvdA, 2002) is maar 1,8% van de tekst besteed aan de punten immigratie en integratie. Ook buiten de Fortuyn-definitie besteedt de PvdA weinig ruimte in haar verkiezingsprogramma aan de multiculturele samenleving. Items uit de ruime definitie komen slechts voor in 2,3% van haar verkiezingsprogramma. In beide gevallen is dit een afname ten opzichte van 1998 toen de PvdA nog 2,4% van het verkiezingsprogramma, *“Een wereld te winnen”* (PvdA, 1998) besteedde aan de Fortuyn-definitie en 3,4% aan de ruime definitie.

De verkiezing van 2003, waaraan de PvdA meedoet met het programma *“Voor verantwoordelijkheid, respect en solidariteit”* (PvdA, 2003) laat een geheel ander beeld zien. Nu besteedt de PvdA 10,3% van de tekst aan deze thema's en als de ruime definitie wordt gehanteerd zelfs 12,3%. In vergelijking met de vorige verkiezingen is dit een toename van 10 procentpunten. Het programma van 2003 wordt gepresenteerd in de vorm van een pamflet waarin ook wordt teruggeblikt op het plotselinge ontstaan van grote gevoelens van onbehagen in Nederland. Het pamflet wordt gepresenteerd als een uitbreiding op de tekst van het verkiezingsprogramma van 2002.

In 2006 gaat de PvdA de verkiezingen in met het programma *“Samen sterker”* (PvdA, 2006). Het gedeelte dat besteed wordt aan de Fortuyn-definitie is ten opzichte van 2003 afgenomen, nu gaat nog maar 5,8% van de tekst over deze twee punten. Overigens is dit nog steeds een toename ten opzichte van 2002. Naast de onderwerpen in de Fortuyn-definitie heeft de PvdA dat jaar ook meer te melden over de multiculturele samenleving. 6,9% van haar programma gaat daar nu over.

PvdA							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
1998	34209	815	2,4%		1170	3,4%	
2002	38081	675	1,8%	-0,6%	870	2,3%	-1,1%
2003	4319	445	10,3%	8,5%	532	12,3%	10,0%
2006	33042	1926	5,8%	-4,5%	2284	6,9%	-5,4%

Tabel 2: PvdA

D66

D66, een van de voormalige paarse partijen heeft in 2002 in haar verkiezingsprogramma, *“Toekomst in eigen hand”* (D66, 2002) net als de PvdA niet veel ruimte vrijgemaakt voor de punten in de Fortuyn-definitie: 2,3% van de tekst wordt eraan besteed. Dit is echter, in tegenstelling tot de PvdA, meer ruimte dan er besteed werd in 1998 toen D66 maar 1,5% van haar programma, *“Bewogen in beweging”* (D66, 1998), besteedde aan punten in de Fortuyn-definitie. In het programma voor de verkiezingen van 2003, *“Juist nu!”*, dat de vorm van een pamflet heeft wordt meer ruimte vrijgemaakt voor de Fortuyn-definitie, namelijk 5,9%.

In 2006 gaat D66 op pad met het programma *“Het gaat om mensen”*. Er wordt nu minder ruimte besteed aan de punten in de Fortuyn-definitie (2,3%). Ook de ruime definitie scoort niet veel hoger, namelijk 2,8%.

D66							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
1998	48910	720	1,5%		1540	3,1%	
2002	15855	361	2,3%	0,8%	435	2,7%	-0,4%
2003	4032	238	5,9%	3,6%	258	6,4%	3,7%
2006	25950	599	2,3%	-3,6%	718	2,8%	-3,6%

Tabel 3: D66

VVD

De laatste van de drie paarse coalitiepartijen, de VVD, gaat de verkiezingen van 2002 in met het programma *“Ruimte, respect en vooruitgang”*. De ruimte die zij besteedt aan de Fortuyn-definitie in haar programma is 4,9%. Dit is een stijging ten opzichte van 1998 toen de VVD 2,6% van haar programma, *“Investeren in uw eigen toekomst”* (VVD, 1998) besteedde aan de Fortuyn-definitie. Bij de volgende verkiezingen besluit de VVD ook om haar programma, *“De VVD maakt werk van Nederland”*, in pamfletvorm uit te brengen. In dit pamflet besteedt ze nu 8,8% van de woorden aan de Fortuyn-definitie en 9,7% aan de ruime definitie. In 2006 besluit de VVD haar programma te presenteren in de vorm van een vier pagina grote krant met als kop: *“Voor een samenleving met ambitie”*. De ruimte die daarin vrijgemaakt wordt voor de Fortuyn-agenda is 1,6%. Ook de ruime definitie moet het in 2006 met minder ruimte doen, 3,9% van de beschikbare ruimte wordt eraan besteed.

VVD							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
1998	15109	387	2,6%		418	2,8%	
2002	19894	967	4,9%	2,3%	967	4,9%	2,1%
2003	2262	199	8,8%	3,9%	219	9,7%	4,8%
2006	6807	108	1,6%	-7,2%	268	3,9%	-5,7%

Tabel 4: VVD

CDA

Het CDA besteedt in 2002 in haar programma *“betrokken samenleving, betrouwbare overheid”* 5,4% van haar woorden aan de issues in de Fortuyn-definitie. Daarnaast besteedt ze nog eens 0,3% extra aan de ruime definitie. Dit is een toename ten opzichte van 1998 toen het CDA respectievelijk 3,0% en 4,3% van haar programma, *“Samenleven doe je niet alleen”*, aan deze twee definities besteedde. Het programma van 2003 is bij het CDA geheel gelijk aan dat van 2002. In 2006 besteedt het CDA in haar programma *“Kies voor toekomst. Kies voor elkaar”* 4,3% van de ruimte aan de Fortuyn-definitie. Aan de ruime definitie wordt meer ruimte besteedt, namelijk 6,0% van de tekst.

CDA							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
1998	33549	999	3,0%		1459	4,3%	
2002	21622	1163	5,4%	2,4%	1233	5,7%	1,4%
2003	21622	1163	5,4%	0,0%	1233	5,7%	0,0%
2006	36169	1562	4,3%	-1,1%	2178	6,0%	0,3%

Tabel 5: CDA

GroenLinks

In 2002 ging GroenLinks met haar programma *“Overvloed en onbehagen”* de verkiezingen in. Het gedeelte in haar programma dat deze partij gebruikte voor de Fortuyn-definitie was 7,7% terwijl de ruime definitie 9,4% van de gehele tekst in beslag nam. Voor beide definities is dit een toename ten aanzien van 1998, toen GroenLinks respectievelijk 2,6% en 4,2% besteedde aan deze twee definities. In 2003 geeft GroenLinks het pamflet *“Protest en perspectief”* uit dat weer een toename laat zien. De Fortuyn-definitie komt nu uit op 16,2% en de ruime definitie op 18,2%. GroenLinks presenteert in 2006 haar verkiezingsprogramma *“Groei mee”*. 8,0% van de tekst gaat over immigratie en integratie, de hoofdpunten van de Fortuyn-definitie, en voor 9,6% over andere issues die betrekking hebben op de multiculturele samenleving. Dit is weliswaar een daling ten aanzien van 2006, maar het zijn nog steeds hogere percentages dan in 2002.

GroenLinks							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
1998	22998	604	2,6%		976	4,2%	
2002	47006	3639	7,7%	5,1%	4422	9,4%	5,2%
2003	7195	1163	16,2%	8,4%	1307	18,2%	8,8%
2006	16235	1292	8,0%	-8,2%	1565	9,6%	-8,5%

Tabel 6: GroenLinks

Socialistische Partij

De SP besteedt in 2002 in haar programma *“Eerste weg links”* 5,0% van haar ruimte aan de Fortuyn-definitie en 6,4% aan de ruime definitie. Dit is vrijwel gelijk aan het percentage dat de Socialistische partij in 1998 besteedde aan deze twee definities. Ook de ruime definitie is

vrijwel gelijk aan die van 1998. In 2003 is er zelfs een lichte daling te zien bij de Fortuyn-definitie (4,6%) en een stijging bij de ruime definitie (7,3%). In 2006 heeft de SP het programma *“Een beter Nederland, voor hetzelfde geld”* waarin ze iets meer ruimte besteedt aan de Fortuyn-definitie dan in 2003, namelijk 6,6% voor de Fortuyn-definitie en 7,0% voor de ruime definitie. Het is opvallend dat de Socialistische Partij zo constant is in de ruimte die zij geeft voor deze twee definities.

SP							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
1998	12909	658	5,1%		781	6,1%	
2002	29251	1466	5,0%	-0,1%	1874	6,4%	0,4%
2003	35615	1645	4,6%	-0,4%	2588	7,3%	0,9%
2006	28640	1893	6,6%	2,0%	2002	7,0%	-0,3%

Tabel 7: SP

Partij voor de Vrijheid

De PVV van Geert Wilders deed voor het eerst mee in 2006 aan de verkiezingen in Nederland. Hiervoor had zij een verkiezingspamflet uitgebracht. Aan de Fortuyn-definitie besteedt zij slechts 3,6% van de beschikbare ruimte, een opvallend laag percentage gezien het imago van de partij. Aan de ruime definitie besteedt de PVV echter 14,8% van de ruimte.

PVV							
Jaar	Totaal Aantal Woorden	Fortuyn Definitie	%	Vershil F.D. met vorige verkiezing	Ruime Definitie	%	Vershil R.D met vorige verkiezing
2002	1415	123	8,7%	210	14,8%	6,1%	

Tabel 8: PVV

Politieke partijen vergeleken

Welke trends zijn waar te nemen in de mate van aandacht die politieke partijen besteden aan issues als immigratie en integratie? Wat als eerste opvalt, is dat er een duidelijke stijgende lijn zit in de gemiddelde mate van aandacht in de partijprogramma's op de twee definities. In 1998 besteden partijen gemiddeld 2,9% van hun programma aan de Fortuyn-definitie en gemiddeld 4% aan de ruime definitie. In 2002 is de gemiddelde mate van aandacht toegenomen, in het gemiddelde verkiezingsprogramma wordt 6,3% van de ruimte besteed aan de Fortuyn-definitie en 6,9% aan de ruime definitie. Deze stijgende trend zet, zoals verwacht, door in 2003. Dan gaat gemiddeld 9,1% van elk verkiezingsprogramma over de Fortuyn-definitie en 10,5% over de ruime definitie. In 2006 komt er een einde aan de stijgende lijn van aandacht. Het gemiddelde van de Fortuyn-definitie is dan gedaald naar 5,3% en het gemiddelde van de ruime definitie is gedaald naar 7,3%.

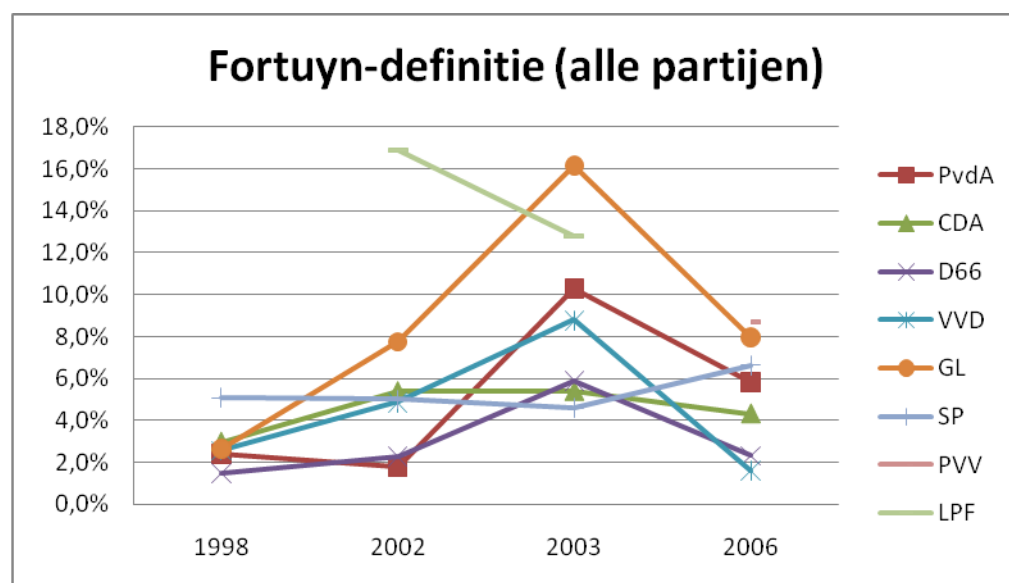
De LPF en de PVV zorgen ervoor dat de gemiddelde score op de twee definities hoger liggen dan wanneer er alleen gekeken zou worden naar de gevestigde politieke partijen. Wanneer deze twee partijen uit de berekening worden gehouden dan blijkt dat er nog steeds een stijgende lijn waarneembaar is van 1998 tot en met 2003 en dat in 2006 de gemiddelde

hoeveelheid aandacht weer op het niveau van 2002 zat. Het niveau van 1998 wordt dus niet meer bereikt.

Gemiddelde scores alle partijen per jaar				
Jaar	Fortuyn-definitie (alle partijen)	Ruime definitie (alle partijen)	Fortuyn-definitie (m.u.v. LPF/PVV)	Ruime definitie (m.u.v. LPF/PVV)
1998	2,9%	4,0%	2,9%	4,0%
2002	6,3%	6,9%	4,5%	5,2%
2003	9,1%	10,5%	8,5%	9,9%
2006	5,3%	7,3%	4,8%	6,0%

Tabel 9: Gemiddelde alle partijen (met en zonder LPF/PVV)

Er is dus bij de gemiddelde scores een duidelijk patroon te zien. Tweemaal is er een stijging waarneembaar. In het verkiezingsjaar 2002, toen Pim Fortuyn meedeed, is een duidelijk verschil te zien in de mate van aandacht vergeleken met 1998. In 2003 is er zelfs nog meer aandacht voor deze twee definities. Deze stijgende lijn wordt niet doorgezet in 2006, de gemiddelde aandacht ligt nu weer rond het niveau van 2002. Het lage niveau van 1998 wordt niet meer bereikt (met en zonder de nieuwe politieke partijen).

Figuur 2: Fortuyn-definitie

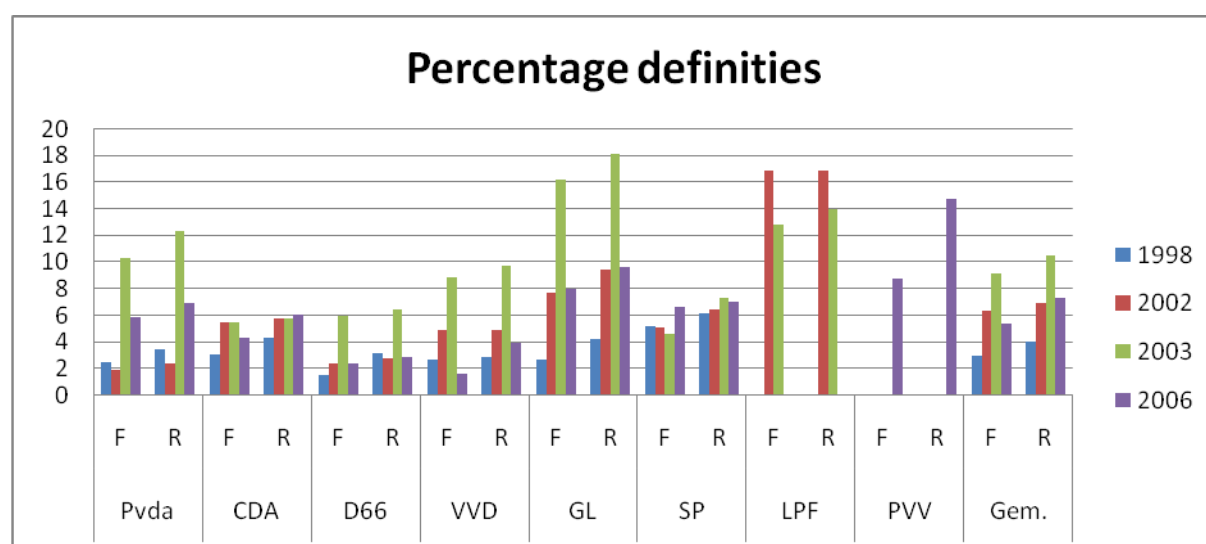
Wanneer we kijken naar de afzonderlijke partijen dan blijkt dat de stijging in 2002 en 2003 niet voor alle politieke partijen gelijk is. Dit blijkt duidelijk uit figuur 2, waarin voor elke partij de verschillende scores in de loop der jaren op de Fortuyn-definitie te zien zijn. De partij die het meeste stijgt in de mate van aandacht tussen 1998 en 2003 is GroenLinks. De PvdA is daarna de grootste stijger tussen 1998 en 2003, wat opvallend is omdat de mate van aandacht tussen 1998 en 2002 zelfs afnam. Ook de VVD kent een sterke stijging in 2003 ten opzichte van 1998. Bij D66 is er een stijging waar te nemen tussen 2002 en 2003, maar deze stijging wordt bij de volgende verkiezingen alweer teniet gedaan. Na GroenLinks en de PvdA kent de VVD de grootste stijging in de mate van aandacht tussen 1998 en 2003. Ook D66 kent een stijgende lijn tussen 1998 en 2003. Er zijn echter ook een aantal partijen die veel

minder schommelen in de mate van aandacht. Zo zijn zowel de SP als het CDA vrij constant in de mate van aandacht voor de twee definities.

In tabel 10 en figuur 3 zijn de absolute scores op de twee definities van iedere politieke partij te zien. Ook hieruit valt af te lezen dat de SP en het CDA weinig grote fluctuaties kennen in de mate van aandacht terwijl dit niet het geval is bij andere gevestigde partijen als de PvdA, D66, VVD en GroenLinks.

Partij	PvdA		CDA		D66		VVD		GL		SP		LPF		PVV		Gemiddelde	
	F	R	F	R	F	R	F	R	F	R	F	R	F	R	F	R	F	R
1998	2,4	3,4	3	4,3	1,5	3,1	2,6	2,8	2,6	4,2	5,1	6,1					2,9	4,0
2002	1,8	2,3	5,4	5,7	2,3	2,7	4,9	4,9	7,7	9,4	5	6,4	16,9	16,9			6,3	6,9
2003	10,3	12,3	5,4	5,7	5,9	6,4	8,8	9,7	16,2	18,2	4,6	7,3	12,8	14			9,1	10,5
2006	5,8	6,9	4,3	6	2,3	2,8	1,6	3,9	8	9,6	6,6	7			8,7	14,8	5,3	7,3
Gemiddelde	5,1	6,2	4,5	5,4	3,0	3,8	4,5	5,3	8,6	10,4	5,3	6,7	14,9	15,5	8,7	14,8		

Tabel 10: Scores op de Fortuyn-definitie (F) en de ruime definitie (R) in 1998, 2002, 2003 en 2006 per partij (in procenten).

Figuur 3: Scores op de Fortuyn-definitie (F) en de ruime definitie (R) in 1998, 2002, 2003 en 2006 per partij.

Verskil in aandacht

Hoe valt de stijgende aandacht van de meeste politieke partijen voor immigratie en integratie te verklaren? Wat is de achterliggende reden daarvoor? Een groot deel van het antwoord kan gezocht worden bij de plotselinge opkomst van Fortuyn in 2002. Hij wist in die verkiezingen, die in eerste instantie gedomineerd werden door zorg, onderwijs en veiligheid, met succes de thema's integratie en immigratie in te brengen (Lucardie, Hippe, Voerman, 2003: 24). Hoe is dit succes te verklaren en welke gevolgen had het?

De tumultueuze verkiezingen van 2002 zijn veelvuldig geanalyseerd door politicologen. De eerste verklaringen voor de opkomst van Fortuyn zochten het antwoord bij de kiezers in Nederland. Deze zouden, zo meenden commentatoren, een 'ruk naar rechts' gemaakt hebben. De Leidse politicologen Irwin en Van Holsteyn (2003) weerleggen deze theorie op basis van het Nationaal Kiezersonderzoek. Wanneer er gekeken wordt naar de jaren 1998 tot en met 2002 dan is de groep kiezers als volgt in te delen: 25 tot 30 procent ziet zichzelf als links, 30 tot 45 procent ziet zichzelf in het midden en wederom 25 tot 30 procent ziet zichzelf als rechts. In 1998 plaatste 26 procent zichzelf op de meest rechtse 4 plaatsen (op een schaal van elf) terwijl in 2002 dit met slechts een betekenisloos procent was toegenomen tot 27 procent.

Een andere verklaring werd gezocht in de gevoelens van onvrede die er onder de Nederlandse kiezers ten aanzien van het paarse regeringsbeleid zouden heersen. Een stem op Fortuyn zou dan eigenlijk een stem tegen de elite impliceren. Kiezersonderzoek wees echter al gauw uit dat veel stemmers voor de LPF kozen omdat ze het eens waren met haar standpunten ten aanzien van immigratie (van der Brug, 2003). De verklaring voor het veranderde stemgedrag van de Nederlandse kiezers kan daarom beter gezocht worden bij de aanbods-kant van de politiek, namelijk de politieke partijen zelf (Irwin & van Holsteyn, 2003).

De Amerikaanse politicoloog E. E. Schattschneider stelt dat wat er in de politiek gebeurt afhankelijk is van de wijze waarop mensen verdeeld zijn over allerlei scheidslijnen: "*lines of cleavage*" (Pelikaan, 2004: 222). In 2002, zo stelt Pelikaan, waren de drie oude ideologische hoofdstromingen, de liberalen, socialisten en confessionelen, hun greep op de politiek kwijtgeraakt doordat Fortuyn met succes een nieuwe scheidslijn gebaseerd op culturele opvattingen, de politiek wist in te brengen. De essentie van het partijsysteem, zo stelt Schattschneider, ligt in het vermogen van de oude partijen om nieuwe thema's van nieuwe partijen buiten de deur te houden of te absorberen. Schattschneider stelt dan ook dat "*every shift of the line of cleavage affects the nature of the conflict, produces a new set of winners and losers and a new kind of result*" (geciteerd in: Pelikaan, 2002: 222).

Het was de gevestigde partijen in Nederland niet gelukt om de thema's van Fortuyn buiten de deur te houden. Het bleek zelfs voor kiezers een belangrijke reden om te stemmen op Fortuyn (van der Brug, 2003). Politieke partijen zagen zich nu gedwongen om zich te gaan profileren op deze thema's, een profilering die duidelijk terug te zien is in de hogere mate van aandacht in 2003 in de verschillende verkiezingsprogramma's hierop. De PvdA, de grootste verliezer van de verkiezingen in 2002 (ze verloor 22 van de 45 zetels), geeft dit duidelijk aan in haar programma van 2003: "*De politieke verhoudingen in Nederland veranderden drastisch en de Partij van de Arbeid verloor op 15 mei dramatisch. Dit alles noodzaakt ons om onze positie opnieuw te bepalen en waar nodig ons optreden en onze standpunten aan te passen*" (PvdA, 2003). Het onvermogen om te reageren op Fortuyn werd pijnlijk duidelijk tijdens het verkiezingsdebat na de gemeentelijke verkiezingen op 6 maart 2002. In het rapport van de PvdA, "*De kaasstolp aan diggelen*" (PvdA, 2004), waarin de verkiezingsneder-

laag van 2002 geanalyseerd werd is de houding van de lijsttrekkers Melkert en Dijkstal door Gerard van Westerloo als volgt beschreven: *“Ad Melkert en Dijkstal zaten er als citroenen bij, ze lieten zich kennen als slechte verliezers. Miljoenen mensen keken toe en gruwelden”* (PvdA, 2004: 13). In datzelfde rapport wordt ook gesteld dat de PvdA had nagelaten om een debat te voeren over de problematiek rondom immigratie. Dit omdat het debat gesmoord werd door argumenten als: *“met veel allochtonen gaat het goed”, “we moeten oppassen voor stigmatisering”,* en *“we zijn voor een tolerante, veelkleurige samenleving.”* (PvdA, 2004: 26 – 28). Hierdoor, stelt men, werd het initiatief overgelaten aan andere partijen en lijsten. De VVD voelde in 2002 al aan dat er nieuwe thema’s aankwamen, mede omdat zij als eerste kiezers zag vertrekken naar de LPF/Leefbaar Nederland, en in reactie daarop scherpten zij hun verkiezingsprogramma tijdens de algemene vergadering op 25 en 26 januari in Arnhem aan, en dan voornamelijk op het thema asielbeleid (Lucardie, Hippe, Voerman, 2003: 166 – 167). Dit bleek echter niet genoeg om de trek van kiezers richting de LPF te stoppen. Ook D66 stak uiteindelijk de hand in eigen boezem. Op een ingelast congres op 7 september zei D66 lijsttrekker De Graaf dat de partij zich de afgelopen jaren teveel had gericht op *“verstandig besturen”* en te weinig *“het gevoel van de mensen”* had gezocht (Lucardie, Hippe, Voerman, 2003: 75). GroenLinks was de enige partij die, met uitzondering van 1998, elk jaar een hoog percentage haalt op de Fortuyn-agenda en ook geen deel uitmaakte van de paarse coalitie. Mogelijk moest de partij, volgens Lucardie et al., in 2002 toch een zetel inleveren omdat de moord op Fortuyn gepleegd was door een groene activist (Lucardie, Hippe, Voerman, 2003: 30).

In het verkiezingsjaar 2006 zijn de programmapunten integratie en immigratie voor de gevestigde partijen niet meer zo belangrijk als in 2003. Alleen de LPF, inmiddels omgedoopt tot ‘Fortuyn’ heeft deze thema’s nog hoog in het vaandel staan tezamen met het voormalig VVD-lid Geert Wilders. Hij doet nu met zijn nieuwe partij ‘Partij voor de Vrijheid’ mee aan de Tweede Kamerverkiezingen. Andere nieuwe partijen, de partij Een.NL van de vroegere Rotterdamse wethouder Marco Pastors en de Partij voor Nederland van H. Nawijn, besteden ook veel aandacht aan integratie en immigratie (Lucardie, Bredewold, Voerman, van de Wal, 2007: 22-23). Deze laatste twee partijen behalen geen zetels in de tweede kamer.

Dat de punten immigratie en integratie in 2006 voor veel politieke partijen minder belangrijk zijn blijkt wel uit de gemiddelde score voor de Fortuyn-definitie (5,3%) en de ruime definitie (7,3%). De hoogste score behaalde de PVV. Op de Fortuyn-definitie scoort deze partij 8,7% en op de ruime definitie 14,8%. Na de SP, die zestien zetels erbij kreeg, wint deze partij de meeste zetels in de Tweede Kamer in 2006, namelijk negen. Ook in 2006 is voor veel mensen immigratie en integratie nog steeds een belangrijk onderwerp.

Morele entrepreneurs in de politiek

Sluit het inbrengen van een nieuw thema in de politiek, zoals dat succesvol is gedaan door Fortuyn, aan bij het *‘interest-group model’* (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 124 – 143)? Er zijn een aantal redenen om ervoor te pleiten dat dit model meer verklarende waarde heeft dan het

'elite-engineered model' of het *'grassroots-model'*. In het *'interest-group model'* wordt gesteld dat morele entrepreneurs kruistochten lanceren, die om kunnen slaan in een morele paniek, om ervoor te zorgen dat bepaalde regels geïntroduceerd en nageleefd worden. Goode en Ben-Yehuda definiëren morele entrepreneurs, in navolging van Howard Becker, als: *"Moral entrepreneurs are crusaders who believe that some members of the society are willfully engaged in immoral, and therefore damaging behavior and are not being sufficiently punished for it. Something must be done, they believe, to discourage or eliminate such behavior."* (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 80) Wanneer de aandacht eenmaal is gevestigd op een bepaald issue dan kan dit weerklank vinden in de hele samenleving door de urgentie die opeens gevoeld wordt. Ook stelt dit model dat de meeste morele panieken niet bij de elite ontstaan, maar dat de oorsprong gezocht kan worden in de lagere regionen van macht en status. Het zijn organisaties zoals de politie, de media, professionele organisaties, religieuze groeperingen etc. die een eigen belang hebben in het creëren van een morele paniek. Dit belang kan compleet irrelevant zijn voor de elite, of zelfs in contradictie met haar belangen zijn. Doordat belangengroeperingen een onafhankelijke rol hebben in het genereren en in stand houden van morele paniek kan dus gesteld worden dat het niet noodzakelijkerwijs de elite is die de inhoud, richting en timing van een morele paniek dicteert.

Een belangrijke vraag bij het model van belangengroeperingen is de vraag: wie heeft er belang bij? Wie wint er als een bepaald issue wordt gezien als een dreiging voor de gehele samenleving? Wie heeft belang bij een wijdverspreide morele paniek? Goode en Ben-Yehuda stellen dat materiële winst en ideologische/morele winst normaal gesproken van elkaar worden gescheiden, men stelt dat beiden door andere motieven gestimuleerd worden. Belangengroeperingen worden dan ook vaak gezien als cynisch, zelfzuchtig en gespeend van een werkelijk geloof in de goede zaak. De realiteit is echter anders, zo stellen zij. Belangengroeperingen kunnen wel degelijk geloven dat hun acties bijdragen aan een nobele zaak. Het nastreven van een moreel of ideologisch doel leidt vrijwel altijd ook tot een betere status (en materiële winst) van deze groepering, het nastreven van status en materiële winst kan tegelijkertijd ook het morele en ideologische doel van deze groep bevorderen.

Kan Pim Fortuyn gezien worden als een morele entrepreneur? Zijn vele publicaties over de gevaren van de islam en de dreigende islamisering van Nederland sluiten namelijk goed aan bij de definitie van morele entrepreneurs. Hij was bezorgd over de komst van de islam naar Nederland en de gevolgen die dat zou hebben voor de Nederlandse samenleving. Zijn acties op het politieke toneel zijn binnen het concept van morele paniek het beste te verklaren door gebruik te maken van het *'interest-group'* model en te stellen dat Fortuyn gezien kan worden als een belangengroepering. Immers, een morele entrepreneur gebruikt zijn kruistocht om een bepaalde problematiek, in dit geval ondermeer de islam, op de politieke en publieke agenda te zetten. Echter, bij het behalen van ideologische winst stijgt ook de materiële winst. De morele entrepreneur verkrijgt meer macht en status, oftewel meer kiezers en invloed in de politiek, een scenario dat beschreven wordt in het *'interest-group model'*. Een

succesvolle kruistocht tegen de islam uit zich dan ook in zowel ideologische als materiële winst voor de kruisvaarder.

Dat het 'elite-engineered' model niet van toepassing was voor de morele paniek betreffende de islam blijkt uit de afkeur die de elite in Nederland had, waartoe ook de Nederlandse landelijke politiek gerekend kan worden, over de komst van deze twee thema's. Scheffer (2000) stelde bijvoorbeeld dat de Nederlandse elite een onverschillige houding had ten aanzien van de negatieve ontwikkelingen in de multiculturele samenleving, zoals het ontstaan van een etnische onderklasse. Hij meende dat de kosmopolitische ideologie en cultureel relativisme van de elite had voorkomen dat zij eisten van nieuwkomers dat zij zich aanpasten. Respect voor culturele verschillen had meer prioriteit voor de elite dan het verdedigen van de principes van een liberale economie (Entzinger, 2005).

“Die jaren zijn voorbij. Burgers ontlenen momenteel minder rechtszekerheid, sociale bescherming en culturele bevestiging aan de staat. Nu deze hoekstenen van onze tevreden natie zijn gaan schuiven, keren velen zich af van een overheid die zichzelf voortdurend relativeert. De politieke bovenlaag die vroeger over een duidelijke beschavingsmissie beschikte, twijfelt aan zichzelf en verliest meer en meer zijn greep op de maatschappelijke werkelijkheid.

“Zo kan men de weigering begrijpen van kabinet en parlement voor iedereen zichtbare en vaak gesignaleerde problemen rondom etnische minderheden in Nederland onder ogen te zien.” (Scheffer, 2000)

Bij de morele paniek betreffende de islam is er dus geen sprake van het 'elite-engineered' model, de Nederlandse elite zelf had geen baat bij deze morele paniek. De opkomst van Fortuyn en de komst van de thema's integratie en immigratie in de Nederlandse politiek zijn dan ook beter te verklaren met behulp van het 'interest-group' model. De komst van een aantal morele entrepreneurs in de politiek, zoals Geert Wilders, Pim Fortuyn, Ayaan Hirsi Ali etc., die zich druk maken om problemen die ervaren worden bij islamitische groeperingen, en de integratie daarvan in de Nederlandse samenleving, heeft ervoor gezorgd dat de aandacht voor deze problematiek ook bij andere politieke partijen is toegenomen.

Naast het 'interest group' model en het 'elite-engineered' model bestaat er ook het 'grass-rootsmodel'. In dit model stelt men dat *“panics originate with the general public; the concern about a particular threat is widespread, genuinely felt – if perhaps mistaken – concern.”* (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 127) De uitingen van bezorgdheid in andere sectoren, zoals de media, politici, actiegroeperingen zijn een expressie van de wijdverspreide bezorgdheid. De bezorgde gevoelens moeten dus al latent aanwezig zijn onder de bevolking voordat deze aangesproken kunnen worden door politici of andere morele entrepreneurs. Het is nog maar de vraag of de bezorgdheid onder de Nederlandse bevolking over de islam en migranten erg wijdverspreid was. Opiniepeilingen gehouden voor 2000, toen Paul Scheffer de discussie opende over de multiculturele samenleving, laten zien dat Nederland zichzelf als een

multicultureel en tolerant land zag (Bovenkerk, 2006: 91). Er waren echter wel degelijk mensen tegen de islam voor 2000, bijvoorbeeld Hans Janmaat die de islam als een gevaar voor Nederland beschouwde en die toch zetels in het Nederlandse parlement won (Stein, 2006). Sinds 2000 lijkt het er echter op dat de opinie ten aanzien van de islam bij grote groepen Nederlanders is veranderd. Of dit zo is staat centraal in het volgende hoofdstuk: vijandigheid.

Hoofdstuk 5: Vijandigheid

“You’re either with us or against us.” Negen dagen na de aanslagen op 11 september sprak de Amerikaanse president George W. Bush (2001) deze woorden uit tegenover het voltallige Amerikaanse congres en het Huis van Afgevaardigden. Met deze toespraak werd het startschot gegeven voor de *“war on terror”*, een oorlog die door sommige critici waaronder Terry Jones (onder meer bekend van Monty Python), omschreven werd als een oorlogsverklaring tegen een abstract zelfstandig naamwoord (Jones, 2002). In zijn speech stelde Bush tevens: *“Our war on terror begins with al Qaeda, but it does not end there. It will not end until every terrorist group of global reach has been found, stopped and defeated.”* (Bush, 2001)

Het is nog maar de vraag of deze oorlogsretoriek bevorderlijk is voor de strijd tegen terrorisme. Beatrice de Graaf, bekleedster van een leerstoel bij het Centrum voor Terrorismen en Contraterrorisme, is hierover zeer stellig. *“Een War on Terror uitroepen is het stomste wat je kunt doen. Zeg nooit: Nederland is in oorlog met de islam. Dan laat je het discours bepalen door terroristen, en ondersteun je hun poging tot polarisatie. Terroristen hebben een verhaal, waarin hun kijk op de wereld is vastgelegd. Een narratief. Daar moet je een ander narratief tegenover zetten.”* (Nieuwsbrief Universiteit Leiden, 9 april 2008)

Het probleem en het gevaar van een eenzijdig discours wordt duidelijk gemaakt door Victor Klemperer in zijn in 1947 verschenen boek *“LTI, Notizbuch eines Philologen”* (Nederlandse titel: LTI: De taal van het Derde Rijk (2000 [1947])). Hierin beschrijft Klemperer, een Duitse filoloog van Joodse afkomst, aan de hand van zijn dagboek aantekeningen die hij heeft bijgehouden tussen 1932 en 1945 hoe de nazi’s, door het beïnvloeden van de Duitse taal via hun propagandamachine, deze voor hun eigen doeleinden wist te misbruiken.

“Nee, de grootste invloed ging niet uit van toespraken, ook niet van artikelen of vlugschriften, aanplakbiljetten of vlaggen, van niets dat men met bewust denken of voelen in zich op moest nemen.

Het nazisme stroomde in het vlees en het bloed van de massa via de afzonderlijke woorden, de zinswendingen, de zinsvormen; het drong zich op door miljoenen herhalingen, die automatisch, onbewust werden overgenomen. [...]

Maar taal dicht en denkt niet alleen voor mij, ze stuurt ook mijn gevoel, ze stuurt mijn hele psychische wezen, naarmate ik me vanzelfsprekender en onbewuster aan haar overgeef. En als nu de beschaafde taal uit giftige stoffen is gevormd of draagster van gifstoffen is geworden? Woorden kunnen nietige stukjes arsenicum zijn: ze worden ongemerkt ingeslikt en lijken geen uitwerking te hebben, maar na enige tijd is de gifwerking er toch.[...] Het Derde Rijk heeft maar heel weinig woorden van zijn taal zelf bedacht, misschien, of zelfs waarschijnlijk, niet één. De nazistische taal heeft veel aan het buitenland te danken en neemt de meeste andere woorden over uit het Duits van voor Hitler. Maar ze verandert de gevoelswaarde en de frequentie van woorden, ze maakt

algemeen wat vroeger aan individuen of een kleine groep toebehoorde, ze annexeert voor de partij wat vroeger gemeengoed was, en ze doordrenkt woorden en woordgroepen en zinsvormen met haar gif, ze onderwerpt de taal aan haar vreselijke systeem en maakt er haar sterkste, openlijkste en geheimste reclamemiddel van” (Klemperer, 2000 [1975, 1947]: 30-31).

‘Fanatiek’ is een van de woorden die volgens Klemperer onder de Nazi’s een andere waarde heeft gekregen. Oorspronkelijk werden de woorden ‘fanatique’ en ‘fanatisme’ door de Franse verlichters alleen in negatieve zin gebruikt. Een fanaticus is iemand die zich in een religieuze geestesvervoering bevindt, in een verkrampde, extatische toestand. De verlichters stredden juist tegen alles, zo stelt Klemperer, wat tot verdoving of uitschakeling van het denken leidt. De fanaticus is dus bij uitstek de tegenpartij van het rationalisme en de betekenis van het woord is dan ook altijd negatief oordelend geweest. De Nazi’s wisten echter deze betekenis te veranderen van een negatief tot een positief superlatief. Begrippen als dapper, toegewijd en onverzettelijk werden ermee op de spits gedreven. Zo stonden de kranten op feestdagen vol met kreten als ‘fanatieke gelofte’ of ‘fanatieke instemming’ en een ‘fanatiek geloof’ in de eeuwige duur van Hitlers rijk. Fanatisme was een deugd geworden. Een jaar na de ineenstorting van het Duitse rijk was het positieve gebruik van fanatiek vrijwel weer verdwenen (Klemperer, 2000 [1975, 1947]: 81 – 87). Klemperer trekt daaruit de conclusie dat *“in het volksbewustzijn of onderbewustzijn de ware stand van zaken gedurende die twaalf jaar toch levend gebleven is, namelijk dat een benevelde geestelijke toestand die even verwant is aan ziekte als aan misdaad twaalf jaar lang als hoogste deugd is beschouwd.”* (Klemperer, 2000 [1947]: 86 – 87)

Klemperer laat zien dat taal een belangrijke rol speelt in de manier waarop we de wereld waarnemen en erover denken. Is de wijze waarop mensen denken over moslims en migranten en hoe zij hen bejegenen ook afhankelijk van de wijze waarop men over hen spreekt? Oftewel, welke rol speelt het discours en kan deze bijdragen aan gevoelens van vijandigheid ten aanzien van bepaalde groeperingen, het tweede criteria van een morele paniek volgens Goode en Ben-Yehuda (1994)?

Een veranderd integratieframe: van multiculturalisme tot assimilatie

De wijze waarop er over minderheden en integratie in Nederland wordt gesproken is mede afhankelijk van de manier waarop men normatief over hen denkt. Een sociaal probleem, zo stellen Donald Schön en Martin Rein, wordt geformuleerd vanuit een bepaald normatief frame of denkkader. Het is geen louter objectieve en feitelijke kwestie. Een frame wordt dan ook gevormd door *“underlying structures of belief, perception, and appreciation”* (Schön & Rein, 1994: 23). Een frame bepaalt dus ook wat telt als feit en welke argumenten relevant zijn. Het gevolg hiervan is dat hetzelfde maatschappelijke vraagstuk vanuit verschillende normatieve denkkaders zeer verschillend opgelost wordt (Snel, 2003). De wijze waarop men in Nederland dacht over immigratie is sinds de jaren zestig veranderd. Hoe zag deze verandering eruit?

In de jaren zestig, toen de eerste gastarbeiders en later hun gezinnen naar Nederland kwamen, baarde dat weinig opzien. Zij deden het werk dat de Nederlanders niet meer wilden doen en gingen wonen in de stadswijken die verlaten werden door Nederlanders. Het uitgangspunt was dat de gastarbeiders hier slechts tijdelijk zouden zijn en, wanneer er beleid gevoerd werd, was het standpunt dat behoud van eigen cultuur belangrijk was. Integratie werd daarom ook niet bevorderd, dit zou slechts de terugkeer lastiger maken. Subsidies voor migrantenorganisaties en -clubs die de onderlinge verantwoordelijkheid van migranten bevorderden waren de norm. Ook was er onderwijs voor kinderen in hun eigen taal zodat zij geen hindernissen zouden ondervinden bij de terugkeer naar hun eigen land (Snel, 2003).

In de jaren tachtig werd het duidelijk dat migranten niet zouden terugkeren naar hun geboorteland. Integratie van minderheden zou dus bevorderd moeten worden. De aanpak van deze integratie gebeurde op dezelfde wijze die vroeger gewerkt had voor religieuze en ideologische zuilen in de Nederlandse verzuilingscultuur. Dit moest gebeuren door het aanpakken van sociale achterstand bij minderheden, het promoten van gelijke behandeling en het bevorderen van emancipatie. Daarnaast moest de culturele identiteit van migrantengemeenschappen behouden blijven. Er werd daarom gesproken over etnische minderheden en over minderhedenpolitiek (Entzinger, 2005). Het beleid zelf bestond uit allerlei specifieke voorzieningen voor afzonderlijke migrantengroepen, gericht op emancipatie in eigen kring, maar toch ook vooral gericht op gezelligheid en ontmoeting (Snel, 2003: 238).

In de jaren negentig werd duidelijk dat de minderhedenpolitiek niet heeft kunnen voorkomen dat de werkloosheidscijfers onder migranten groot waren. De herstructurering van de arbeidsmarkt in het begin van de jaren tachtig zorgde ervoor dat veel laagopgeleide werknemers, veelal migranten, werkloos werden. Het politieke klimaat was echter niet geschikt om te pleiten voor een terugkeer van migranten naar hun geboorteland. Immers, de Nederlandse economie had veel aan hen te danken. Het gevolg daarvan was wel dat immigratie een grote last werd voor sociale regelingen (zoals de bijstand). Echter, dit in het openbaar verkondigen werd gezien als politiek incorrect of zelfs racistisch (Entzinger, 2005).

Frits Bolkestein startte in 1991 een publiek debat over de veronderstelde onverenigbaarheid van de islam en 'westerse waarden'. Aanleiding daarvoor was de Rushdie affaire in Engeland en ophef over het dragen van hoofddoekjes in publieke scholen in Frankrijk. De intensiteit van het debat nam na verloop van tijd af, maar er bleef ongemakkelijkheid heersen over het culturele relativisme dat ten grondslag lag aan de minderhedenpolitiek. Men vroeg zich af of deze politiek eerder bijdroeg aan een verdere isolatie van minderheden of aan een betere integratie in de samenleving. Het verdwijnen van het CDA uit de regering in 1994 betekende een verschuiving in de migratiepolitiek. In plaats van de focus te richten op het respecteren van culturele diversiteit ging men zich richten op sociale participatie. De term minderhedenpolitiek werd dan ook vervangen door integratiepolitiek (Entzinger, 2005).

Het bevorderen van arbeidsparticipatie onder minderheden werd het hoofddoel van deze integratiepolitiek, cultuur werd voortaan gezien als een privézaak (Entzinger, 2005). Er

kwam een verharding in het integratiebeleid, de nadruk kwam meer te liggen bij de plichten van migranten. Minderheden kregen niet alleen meer kansen maar moesten daar nu ook gebruik van maken (Snel, 2003).

Het Nederlandse minderheden- en integratiebeleid tussen de jaren zeventig en eind jaren negentig kende dus drie verschillende beleidswijzigingen. In eerste instantie was het beleid erop gericht om de terugkeer van migranten te vergemakkelijken, vervolgens werd integratie met 'behoud van eigen cultuur' de norm en vanaf de jaren negentig staat het integratiebeleid in het teken van achterstandsbestrijding (Snel, 2003: 239). In het nieuwe millennium is er echter een omslag en verharding gekomen in het Nederlandse migrantendebat. De normatieve frames in het integratiedebat zijn opnieuw verschoven. In plaats van een achterstandsbenadering zoals in de jaren negentig staan nu de culturele verschillen tussen migranten en de Nederlandse samenleving centraal (Snel, 2003: 240 – 242). Maar er is nog een belangrijke verandering geweest in het migrantendebat: de toonzetting. Deze is nu aanzienlijk harder. Welke gevolgen kan deze toonzetting hebben?

Het nieuwe realisme

“En zo stort het kaartenhuis van de multiculturele samenleving ineen. Alle onuitsproken verwachtingen, als zou integratie vooral een kwestie van tijd zijn, worden niet bewaarheid. Onder de oppervlakte van het openbare leven drijft een zee van verhalen over de botsing van culturen, die niet of nauwelijks worden gehoord.” (Scheffer, 2000)

In 2000 verschijnt van Paul Scheffer het opiniestuk *“Het multiculturele drama”*. Hierin beschrijft hij hoe er een nieuwe etnische onderklasse ontstaan is in Nederland die zich niet betrokken voelt bij de Nederlandse cultuur en ook niet geneigd is om te integreren. Tien jaar daarvoor zouden de observaties van Scheffer, zo meent Entzinger, geclassificeerd worden als conservatief of zelfs racistisch. In 2000 krijgt dit standpunt echter aanzienlijke steun (evenals veel kritiek) en wordt zijn artikel beschouwd als het startpunt voor een omslag in het Nederlandse integratie- en immigratiebeleid (Entzinger, 2005; Snel, 2003).

Een hardere toon was echter al eerder gezet door Frits Bolkestein in de jaren negentig. Baukje Prins (2002) stelt dat hij het “nieuwe realisme” in het migratiedebat heeft gebracht door te stellen dat de integratie van minderheden met ‘lef’ moest worden aangepakt (Bolkestein, 1991). Waaruit bestaat dit nieuwe realisme? Het nieuwe realisme kent een viertal specifieke componenten. De spreker presenteert zichzelf ten eerste als iemand die de feiten onder ogen ziet en openlijk durft te praten over de feiten en waarheid die verborgen worden gehouden door het dominante discours. Ten tweede stelt de spreker dat hij spreekt voor de gewone mensen. Die mensen kennen de problemen zelf en worden niet verblind door politiek correcte ideeën. Een derde karakteristiek van het nieuwe realisme is de suggestie dat het nieuwe realisme een onderdeel is van de nationale Nederlandse identiteit: een Nederlander is openhartig, oprecht en realistisch. De vierde karakteristiek van het nieuwe realisme is haar verzet tegen links. Nieuwe realisten vinden dat de macht van de progressieve elite die de publieke sfeer domineert met zijn politieke correctheid ten aanzien

van fascisme, racisme en intolerantie doorbroken moet worden. De vermeende censuur van links op het publieke discours wordt tevens bekritiseerd omdat deze uitgaat van cultuurrelativisme (Prins, 2002: 5 – 6).

Het nieuwe realisme lijkt zichzelf na 2000 gepositioneerd te hebben als het dominante discours. Velen stellen zich op als spreekbuis en vertegenwoordiger van het volk, zowel aan de linker- als aan de rechterzijde van het politieke spectrum. Het duidelijkste voorbeeld van dit nieuwe realisme was Pim Fortuyn, maar vele anderen maken ook gebruik van deze retoriek. Aan de hand van de vier kenmerken van het nieuwe realisme worden enkele voorbeelden gegeven van dit discours.

De ware feiten

“Churchill noemde verzoeners ‘schapen in schaapskleren’ en iedereen weet wat islamieten met schapen doen.” Hiermee opent Ayaan Hirsi Ali (2006) haar opiniestuk in de Volkskrant met de titel *“Confrontatie, geen verzoening”*. Zij stelt hierin dat er teveel moslims zijn die de radicale islam gedogen, die volgens haar strijdig is met de westerse liberale democratie. De politieke verzoeners, zo stelt zij, zoeken ondertussen naar uitvluchten om dit onheil maar niet te hoeven zien. Het zou bijvoorbeeld maar om een kleine minderheid gaan. Deze radicale moslims weten echter, volgens Hirsi Ali, precies wat deze weinig kritische verzoeners willen horen en zij ‘knuffelen’ de verzoeners dan ook dood met vredelievendheid. De voorstanders van een confrontatiepolitiek, meent Hirsi Ali, zijn juist moedig en onderschatten de gevaren van de radicale islam niet. Dit is een duidelijk voorbeeld van het eerste kenmerk van nieuw realisme, namelijk het onder ogen zien van de feiten en deze ook durven te benoemen. In dit geval stelt zij dan ook dat de islam helemaal niet zo vredelievend is als sommige van haar pleitbezorgers willen doen geloven.

Wilders (2005: 2) schrijft in zijn onafhankelijkheidsverklaring die is geschreven voor de PVV: *“Alles in mij verzet zich tegen de gedachte dat wij deze samenleving zouden moeten aanpassen aan de waarden en normen van een islamitische cultuur die wezensvreemd is aan de onze.”* Hij is het niet eens met politici die zeggen dat de voorstellen van Wilders op dat punt *“niet kunnen”* (idem: 2) en hij stelt dan ook dat er een stevige politieke wil nodig is die definitief afrekenet met een bestuurscultuur die zich verschuilt achter een zelf opgeroepen onmacht om dingen te veranderen.

Hij veroordeelt ook een actie van Doekle Terpstra die, samen met vele andere prominenten, op de voorpagina van het dagblad Trouw een paginagrote advertentie plaatste waarin werd opgeroepen tot ‘benoemen’ en ‘bouwen’. De ondertekenaars betitelde hij als *“onnozele en naïeve dwazen”*, als dhimmi’s, niet-moslims die zich, volgens Trouw, uit angst voor de moslim onderdanig gedragen. Hij stelt dan ook: *“De islam verdient geen respect, maar moet fel worden bestreden als intolerante en fascistische ideologie”* (Trouw, 2008b). Ook Geert Wilders meent dus dat hij wel de gevaren van de islam inziet en deze ook benoemt.

Dat problemen benoemd moeten worden vond ook Pim Fortuyn. Zo zei hij onder meer het volgende over de islam tijdens een interview met de volkskrant:

“Ik haat de islam niet. Ik vind het een achterlijke cultuur. Ik heb veel gereisd in de wereld. En overal waar de islam de baas is, is het gewoon verschrikkelijk. Al die dubbelzinnigheid. Het heeft wel iets weg van die oude gereformeerden. Gereformeerden liegen altijd. En hoe komt dat? Omdat ze een normen- en waardestelsel hebben dat zo hoog ligt dat je dat menselijkerwijs niet kunt handhaven. Dat zie je in die moslimcultuur ook.” (Fortuyn, 2002a).

Dit zijn enkele voorbeelden van het eerste criteria van het nieuwe realisme. Men moet de problemen durven te benoemen.

Spreekbuis van het volk

30 maart 2007. In een gesprek met minister-president Balkenende wordt hem gevraagd, naar aanleiding van de kabinetstour door Nederland, hoe het komt dat het nu lijkt alsof hij zijn werk niet kan doen zonder eerst met het volk gesproken te hebben. Balkenende geeft het volgende antwoord:

“Ik vind dit eigenlijk een beetje merkwaardig. Kijk, 2002, weet u nog dat turbulente jaar met de moord op Pim Fortuyn? Toen giste het in Nederland. En een van de grote kritiekpunten van toen was: trek je wat aan van wat mensen bezighoudt. We hebben nu gezegd met dit kabinet: we willen graag met een dialoog met de samenleving opereren. Dat is heus niet dat je alles kan doen wat mensen vragen.” (Balkenende, 2007)

Dit is een voorbeeld van het tweede criteria, namelijk dat de nieuwe realist moet spreken namens het volk, omdat zij het beste weten wat er speelt in hun omgeving. Pim Fortuyn stond zich er bijvoorbeeld erg op voor dat hij wist wat er speelde onder de gewone mensen en in de arme wijken (Prins, 2005: 12). Balkenende vindt het dan ook een *“merkwaardige vraag”*, het lijkt vanzelfsprekend voor hem dat hij moet spreken namens het volk. Er zijn meer politici die stellen dat juist zij de mening van het volk weten en verkondigen.

Een van die politici is Rita Verdonk. Zo stelt zij in een interview naar aanleiding van haar kandidatuur als lijsttrekker voor de VVD dat haar korte periode in het Binnenhof juist een voordeel is: *“Ik kom als een nieuwkomer met een fris geluid de verkiezingsrace in, maar heb een brede ervaring en een achtergrond in het bedrijfsleven. Ik spreek de taal van de mensen”* (Verdonk, 2006). Dat het volk bij haar een voorname positie inneemt blijkt wel uit de wijze waarop zij haar nieuwe politieke partij, Trots op Nederland (TON), heeft opgezet. Zij gebruikte hierbij volgens haar *‘politiek 2.0’* waarin gebruik wordt gemaakt van moderne communicatiemiddelen zoals wiki’s en weblogs. Op deze pagina’s gaan mensen volgens haar met elkaar in debat en vinden ze de beste manier om een probleem op te lossen.

Geert Wilders zet zich af tegen de politieke elite, letterlijk zelfs in de door hem geschreven onafhankelijkheidsverklaring (Wilders, 2005: 2). Hij stelt dan ook dat hij het land wil terug-

geven aan de burgers en dat diezelfde burgers een andere politiek willen (idem: 16). De politiek moet zich dan ook niet langer doof houden voor de problemen van de gewone mensen, vindt hij. Om dit probleem op te lossen stelt Wilders meer directe vormen van democratie voor, zoals referenda, een ander kiesstelsel etc.

Dat de wil van het volk niet alleen belangrijk is geworden aan de rechterzijde van het politieke spectrum blijkt wel uit het rapport *“De kaasstolp aan diggelen”* van de PvdA dat geschreven was na de rampzalige verkiezingen in 2002.

“Onder de Haagse ‘kaasstolp’ verloor de PvdA het dagelijks contact met de samenleving. Zowel haar afstand tot de gewone kiezer (in het bijzonder de lower middle class in de grote steden en aangrenzende gebieden) en tot de intelligentsia nam toe. De PvdA raakte steeds meer aangewezen op politici die op het Binnenhof uitstekend de weg weten (met alle voordelen van dien), maar daarbuiten veel minder.” (PvdA, 2004).

Het contact met de kiezer moest hersteld worden, er moest meer met hen gecommuniceerd worden. Ook buiten verkiezingstijd. Zo ging in 2007 het net aangetreden kabinet, bestaande uit CDA, PvdA en de ChristenUnie, eerst een tour door het land maken om te spreken met allerlei maatschappelijke organisaties. *“Bij de formatie hebben we gezegd: We gaan geen telefoonboek vol afspraken schrijven, maar ook luisteren naar wat er leeft.”*, stelt PvdA-fractievoorzitter Tichelaar (2007).

Het tweede criterium van het nieuwe realisme is alom aanwezig in de Nederlandse politiek. Veel politici stellen dat zij een spreekbuis zijn van het volk en weten wat hen bezig houdt. Het lijkt zelfs vanzelfsprekend te zijn dat men luistert naar wat het volk te zeggen heeft.

De oprechte Nederlander

Een derde karakteristiek van het nieuwe realisme is dat dit realisme gezien wordt als een Nederlandse karaktertrek. Een Nederlander zou namelijk openhartig, oprecht en realistisch zijn. Centraal staat de Nederlandse identiteit die tevens in bescherming genomen moet worden. Dit komt bijvoorbeeld terug in de naam die Rita Verdonk heeft gekozen voor haar nieuwe beweging: *“Trots op Nederland”*. In haar oprichtingstoespraak sprak zij ondermeer over Nederlandse vrijheden als de vrijheid van meningsuiting en godsdienst en dat Nederlanders trots zijn op hun cultuur, tradities en eigenheden. Zij stelt dat deze cultuur bedreigd wordt:

“Om te beginnen is er een sterke “weg-met-ons” stroming die ons al jaren wil doen geloven dat onze cultuur niet bestaat en die onze waarden en normen zelfs minderwaardig vindt ten opzichte van andere culturen. Ze stellen zelfs het sinterklaasfeest ter discussie. En willen overal slavernijmonumenten om ons als slecht af te schilderen. Ze praten het goed dat mannen aan vrouwen geen hand geven.”

Er verschijnen steeds onderzoeken die ons van discriminatie beschuldigen. Nederlanders hebben het niet in zich om te discrimineren! Wij zijn al eeuwenlang een gastvrij volk.

Maar dat wij Nederlanders in ons eigen land steeds maar moeten opschuiven en ons moeten aanpassen aan nieuwe culturen. Daarvan zeg ik: genoeg! Er zijn grenzen.

Want, mensen, als onze Nederlandse cultuur verdwijnt, verdwijnen ook onze waarden en vrijheden.” (Verdonk, 2008)

Een oplossing hiervoor van Rita Verdonk is om aan iedereen duidelijk te maken wat de rechten en plichten zijn als je in Nederland wilt wonen. Deze rechten en plichten worden vastgelegd in een overeenkomst en wie zich niet hieraan houdt gaat terug naar het land van herkomst.

Ook andere partijen stellen de Nederlandse identiteit centraal. Geert Wilders zegt bijvoorbeeld in zijn onafhankelijkheidsverklaring dat hij zich verzet tegen een aanpassing van de samenleving aan de islamitische cultuur (Wilders, 2005: 2). Niet alleen die cultuur is een bedreiging voor de Nederlandse identiteit, ook de Europese Unie bedreigt deze: *“De uitverkoop van Nederlandse belangen en de eigen Nederlandse identiteit blijkt bovenal uit de manier waarop politici steeds meer soevereiniteit aan een kaste van Brusselse bureaucraten overdragen”* (Wilders, 2005: 6).

Minister-president Balkenende refereerde tijdens de algemene beschouwingen bij het beantwoorden van een vraag van Femke Halsema aan de Nederlandse historie: *“U doet negatief en vervelend, maar laten we blij zijn, Nederland kan het weer. De VOC-mentaliteit, de dynamiek!”* (Balkenende, 2006) Overigens betreurde Balkenende het later dat zijn uitspraken door de Surinaamse gemeenschap verkeerd zijn opgevat. De premier wou alleen de nadruk leggen op de handels- en ondernemersgeest van Nederland in die tijd (Elsevier, 2006b).

Pim Fortuyn sprak ook over de gevaren van de islam. Zo schreef hij in 1997 een boek getiteld: *“Tegen de islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament”*. Later stelde hij in een column dat aan de islam de koude oorlog verklaard zou moeten worden: *“Waar het nu op aankomt is dit klip en klaar te onderkennen en de koude oorlog, dus niet de hete oorlog, te verklaren aan de islam als een onze cultuur en samenlevingen vijandige ideologie.”* (Fortuyn, 2001)

De typisch Nederlandse identiteit wordt dus volgens velen bedreigd, niet alleen door de islam maar ook door bijvoorbeeld Europa. Het aanpassen aan nieuwe of andere culturen wordt als ongewenst ervaren in dit discours.

Afkeer van de progressieve elite

Het vierde element van het nieuwe realisme stelt dat er een afkeer is van links. Links zou te politiek correct zijn ten aanzien van fascisme, racisme en intolerantie. Daarnaast zou links te cultuurrelativistisch zijn. Pim Fortuyn schreef bijvoorbeeld het volgende in een column getiteld “*extreem links*”:

“Extreem links - GroenLinks en PvdA plus handlangers op ambtelijk en media niveau - heeft via de door u gesubsidieerde gedachtepolitie, de zogenoemde antiracisme comités, elke kritiek op de zegeningen van de multiculturele samenleving de kop in proberen te drukken. En o wee, indien de kritiekaster zich juridisch niet zorgvuldig genoeg uitdrukte, dan was het OM er als de kippen bij om betrokkene voor de rechter te slepen.” (Fortuyn, 2002b)

Geert Wilders, een criticaster van links, ziet de oorsprong van veel van de problemen waar hij zich druk over maakt ontstaan bij links. Zo schrijft hij in het Parool van 23 augustus 2008, samen met medepartijlid Bosma, naar aanleiding van de discussie die was ontstaan door onthullingen van voormalig GroenLinks Kamerlid Wijnand Duijvendak over zijn activistische verleden:

“Dat onze normen en waarden onderhandelbaar zijn heeft Cohen en de zijnen de afgelopen jaren laten zien. Subsidie voor de haatmoskee Aya Sofia, een lesbrieff voor schoolieren gericht tegen de Partij voor de Vrijheid, het cliëntelisme van de PvdA in de Bijlmer, Marcouch die het openbaar onderwijs wil islamiseren, de anti-homo-uitspraken van PvdA-homo-woordvoerder Ymam Machrach en nu weer de campagne waar met foto’s van een Marokkaan politie-agenten worden geworven met de tekst “hij heeft je nodig omdat hij anders gediscrimineerd wordt.” Alles is geoorloofd voor de meerdere eer en glorie van het linkse en islamitische denken. Niets is onbespreekbaar, alles is flexibel.” (Wilders & Bosma, 2008)

Het lijkt erop dat het nieuwe realisme tegenwoordig een veelvuldig gebruikt discours is in Nederland. Immers, het vierde criteria van het nieuwe realisme, een afkeer van links en de progressieve elite, is een standpunt dat velen er tegenwoordig op na houden.

Een veelvuldige klacht van de beoefenaars van het nieuwe realisme is dat zij menen dat de media beheerst wordt door de progressieve linkse elite. Verschillende onderzoeken bevestigen deze veronderstelling echter niet. Zo kwam Hans Beerekamp tot de conclusie dat de verdeling van woordvoerders van politieke partijen in praatprogramma’s over een periode van drie maanden representatief was voor de verdeling van die partijen in de Tweede Kamer. Er is dus geen sprake van een linkse oververtegenwoordiging, zoals volgens hem wel eens aan de borreltafel wordt beweerd (Beerekamp, 2008). Hetzelfde geldt voor de Nederlandse dagbladen. Geert Wilders stond het meest op de voorpagina van de dagbladen in de onderzochte periode. Ook in onderwerpkeuze en woordkeuze zijn kranten eerder rechts

dan links, volgens politicoloog André Krouwel. Overigens stelt hij dat de dagbladen in de meeste gevallen neutraal zijn in hun verslaggeving (DAG, 5 juli 2008).

Veranderende opiniepeilingen

Heeft het nieuwe realisme invloed op de meningsvorming ten aanzien van de islam in Nederland? Draagt de harde toon van het nieuwe realisme bij aan een meer vijandige houding ten aanzien van de islam en haar aanhangers? Als dit het geval is dan zou dit zichtbaar moeten zijn in de vele opiniepeilingen waarin de houding van mensen ten aanzien van de islam gemeten wordt.

Tot 2000 zag Nederland zichzelf, volgens Frank Bovenkerk, in Europese opiniepeilingen veelal als een tolerant land. Aan het eind van de jaren negentig had Nederland na Zweden en Spanje in de Eurobarometer de hoogste score wanneer er gekeken werd naar 'multicultureel optimisme', maar in 2001 was Nederland afgezakt naar een middenpositie. In 2003 scoorde Nederland in de Eurobarometer zelfs het hoogste op raciale en etnische antipathie van alle 17 landen (Bovenkerk, 2006: 91).

Opiniepeilingen gehouden in eigen land laten een dalende trend zien in de tolerantie en acceptatie van moslims. Zo zou vlak na 11 september, volgens een peiling van het Centrum voor Internationaal Conflictanalyse en Management (CICAM) van de universiteit van Nijmegen, 14% van de Nederlandse bevolking de islam zien als de meest gevaarlijke bedreiging voor Nederland. In diezelfde studie geven veel respondenten ook aan dat zij vrezen voor de mogelijkheid van een oorlog tussen het westen en de islam. 6% is daar erg bang voor, echter 25% en 44% zijn daarvoor respectievelijk nogal of enigszins bang (CICAM, 2001). Op 10 december 2001 publiceerde NIPO een steekproef waaruit bleek dat 29% van de autochtone Nederlanders het eens was met een uitspraak van Pim Fortuyn om een koude oorlog met de islam te beginnen (Het Financiële Dagblad, 2001).

Het gat tussen de autochtone Nederlanders en de moslims wordt, stelt Bovenkerk, na elke terroristische aanslag of incident groter (Bovenkerk, 2006: 98). In een steekproef van TNS/NIPO uit 2004 voor de moord op Theo van Gogh blijkt dat van alle Nederlanders 65% niet zo veel en 16% helemaal niets afweet van moslims of de islam. Op de vraag of men in het algemeen positief of negatief tegenover moslims in Nederland staat stelt 36% van de respondenten dat ze enigszins of zeer negatief staan, ruim twee maal zoveel als de respondenten die zeer (3%) of enigszins (12%) positief staan tegenover moslims. Ook ervaart 16% van de respondenten de aanwezigheid van moslims als bedreigend (Kanne, 2004). Met betrekking tot een mogelijke politieke doorbraak van Geert Wilders stellen Tom van der Horst en Peter Kanne, werkzaam bij TNS/NIPO, dat:

“Uit al onze onderzoeken blijkt dat de angst voor de islam en de ergernis over het onvoldoende integreren van allochtonen een dominante 'breinpositie' inneemt in de hoofden van autochtone Nederlanders. Of we nu onderzoek doen naar het nationale veiligheidsgevoel, religieuze uitingen of politieke voorkeur, steeds weer blijkt dat nega-

tieve gevoelens ten aanzien van allochtonen en moslims de boventoon voeren, en gedrag en meningen zeer sterk beïnvloeden.” (Frerichs & Kanne, 22 maart 2005)

Een jaar na de moord op Theo van Gogh blijkt dat de verhoudingen tussen moslims en Nederlanders niet verbeterd zijn. Ruim een derde van de Nederlanders stond voor de moord negatief tegenover moslims. Eenzelfde hoeveelheid mensen stond een jaar later nog steeds negatief tegenover moslims volgens cijfers van TNS/NIPO. Zij stellen tevens dat de intensiteit van de negatieve gevoelens toeneemt. De reden voor deze stijging, volgens Frerichs en Kanne, is dat islamscptici lang niet uitkwamen voor hun mening uit angst om voor racist uitgemaakt te worden of omdat ze gewoon niet gehoord werden. Dit is echter nu niet meer het geval. Men mag, of moet het beestje zelfs volgens hen, nu bij de naam noemen (Frerichs & Kanne, 2005).

In juni 2006 heeft het Algemeen Dagblad een artikel met de kop: *“Een op de tien Nederlanders racistisch”* (AD, 2006). Veel mensen komen nu openlijk uit voor hun racistische denkbeelden, ze menen ondermeer dat Nederlanders intelligenter zijn dan allochtonen. Het Algemeen Dagblad meldt ook dat de helft van de Nederlanders een afkeer van de islam heeft en dat ze bang zijn voor de invloed van deze groep op de Nederlandse samenleving. Twee derde van de Nederlanders vindt dat de islam onverenigbaar is met het moderne leven in Europa. 80% van de ondervraagden noemt de situatie tussen de verschillende culturen “gespannen”. Eenzelfde percentage vindt dat racisme is toegenomen in de afgelopen jaren.

Uit een onderzoek van het actualiteitenprogramma Netwerk en de EO, gepubliceerd op 5 juni 2008, blijkt dat er onder Nederlanders nog steeds bezorgdheid bestaat over de islam in Nederland. 61% van de Nederlanders is het (helemaal) eens met de uitspraak: *“De groei van het aantal moslims in Nederland baart mij zorgen.”* 57% van de Nederlanders is het eens met de uitspraak: *“Door de groei van het aantal moslims in Nederland wordt de Nederlandse cultuur bedreigd.”* Met de stelling *“Ik deel de zorgen van Geert Wilders over de islam in Nederland”* is 42% van de Nederlanders het (helemaal) eens (Netwerk.tv, 5 juni 2008).

Meer vijandigheid door het nieuw realistische discours

Bovenkerk stelt dat uit de verschillende opiniepeilingen blijkt dat Nederland steeds meer polariseert en dat islamfobie steeds meer gemeengoed wordt (Bovenkerk, 2006). In traditioneel onderzoek naar verschijnselen als racisme, xenofobie en antisemitisme gebruikt men vaak als verklaring voor het bestaan ervan het standaardmodel van vooroordeel. Een anti-islam houding moet men dan zien tegen de achtergrond van een algemeen vooroordeel tegen etnische minderheden. Bij een vooroordeel bestaat er de neiging om systematisch negatieve kenmerken toe te schrijven, en tevens om positieve kenmerken te ontzeggen, aan mensen uit minderheidsgroeperingen. Dit gebeurt dan alleen op basis van lidmaatschap met die groep en niet op persoonlijke verschillen en omstandigheden. In het standaardmodel van vooroordeel zitten vijf stellingen die brede steun genieten in de sociale wetenschap (Phalet, 2004: 11 – 12).

- Alles wat de overdracht van sociale normen belemmert draagt bij aan de vorming van vooroordelen en dus aan een klimaat van intolerantie. Omdat onderwijs een sleutelrol speelt in de overdracht van normen en waarden volgt hieruit dat vooroordelen meer voorkomen bij minder hoogopgeleide mensen.
- Een tweede cruciale factor is sociaaleconomische status. Wanneer mensen het economisch minder goed hebben en hun sociale status lager is dan hebben zij in het algemeen meer vooroordelen tegenover minderheden.
- Naast opleiding en sociale status dragen ook bepaalde persoonskenmerken bij aan de vorming van vooroordelen, zoals autoritaire waarden en een gebrek aan mentale openheid.
- Vooroordelen komen meer voor wanneer zij passen in een patroon van conformisme aan gangbare normen. Naarmate mensen meer conformistisch zijn en afwijkend gedrag meer veroordelen zijn zij in de regel ook meer bevooroordeeld.
- Vooroordelen komen niet louter voort uit irrationele gevoelens van bedreiging. Zij komen vaker voor in aanwezigheid van etnische competitie of groepsconflict. Bijgevolg verhogen reële groepsconflicten over de verdeling van schaarse hulpbronnen (zoals werk, sociale woningen, uitkeringen) en de bescherming van de verworven rechten de kans op vooroordelen.

Er is, volgens Bovenkerk, een kanttekening te maken bij de vijf hierboven beschreven kenmerken van het standaardmodel van racisme. Zo zou het kunnen dat de meer welgestelde mensen alleen beter scoren op de vooroordeelschaal omdat zij beter in staat zijn in het geven van 'politiek correcte' antwoorden. Bovenkerk stelt dat het echter wel zo is dat het welgestelde en intellectueel ontwikkelde deel van de bevolking niet in competitie is met immigranten die lager op de sociale ladder staan om schaarse goederen zoals werk, sociale voorzieningen en uitkeringen (Bovenkerk, 2006: 102 – 103).

Het hoeft echter niet zo te zijn dat bezwaren tegen migranten alleen voortkomen uit vooroordelen of autoritaire persoonskenmerken. Een afwijzing van de islam kan ook gebeuren op basis van rationele redenen. Onderzoek van Sniderman naar de moeizame acceptatie van moslims in Nederland (Sniderman et al., 2003) wees uit dat bij respondenten die hoger waren opgeleid en bij respondenten die geen vooroordelen tegenover andere groepen hadden, er mensen zijn die geloven dat bepaalde westerse familiewaarden en islamitische waarden (zoals de opvoeding van kinderen, wel of geen lijfstraffen) onoverkomelijk zijn. Het culturele conflict is dan ook niet gebaseerd op vooroordelen, maar op contrasterende opvattingen over waarden als tolerantie, vrijheid en gelijkheid. Deze verschillende opvattingen leiden tot een prioriteitsprobleem. Wat is belangrijker: respect voor andere groepen en culturen of individuele rechten en vrijheid (Bovenkerk, 2006: 104).

Er is ook nog een andere verklaring te geven voor het ontstaan van een negatieve houding ten aanzien van minderheden. Uit onderzoek van Hagendoorn en Sniderman (2004), naar de relatie tussen sociaal conformisme en gevoelens van culturele bedreiging, blijkt dat er conformisten bestaan die sterk geneigd zijn om hun standpunten over pluralisme en multiculturalisme aan te passen aan de mening van politici. Centraal in dit onderzoek staat de vraag waarom mensen denken dat hun nationale en culturele identiteit bedreigd wordt terwijl die dreiging volgens de onderzoekers niet evident is. Er is volgens de onderzoekers een groep mensen in Nederland die zich aangetrokken voelen tot sociaal conformisme en sociale uniformiteit. Zij verlangen ernaar dat iedereen zich hetzelfde gedraagt en dezelfde regels volgt. Er is onderzocht of de mening van sociaal conformisten beïnvloedbaar is door autoriteiten, bijvoorbeeld wetenschappers en politici.

Om dit te meten hebben de onderzoekers tijdens een telefonisch interview een experiment gedaan. Aan de respondenten werd hun mening gevraagd over dezelfde positieve stelling over multiculturalisme welke toegeschreven werd aan een politicus van ofwel de PvdA, ofwel de VVD. Wanneer de stelling werd toegeschreven aan een PvdA politicus dan waren de sociaal conformisten die normaal op de VVD stemmen het er niet mee eens. Echter, de sociaal conformisten die op de VVD stemmen waren het veel vaker eens met de stelling wanneer een VVD politicus precies hetzelfde standpunt innam. Hetzelfde patroon is waar te nemen bij sociaal conformisten die normaal gesproken op de PvdA stemmen. Wanneer een VVD politicus multiculturalisme verdedigt dan is er weinig instemming, wanneer een PvdA politicus hetzelfde zegt dan is er veel instemming. In beide gevallen leidt conformisme dus tot een grote verschuiving in de mening over multiculturalisme. Dit gebeurde zonder dat er een grote druk werd uitgeoefend op de respondent.

Met dit experiment wordt duidelijk dat conformisme, een belangrijk component van het standaardmodel om vooroordelen te verklaren, weliswaar een goede determinant is om vooroordelen en bezwaren tegen multiculturalisme te verklaren, maar dat ook de conformisten weer het gemakkelijkst te overtuigen zijn van het tegendeel. Wanneer het duidelijk is voor conformisten dat zij geen vooroordelen behoren te hebben en voor een multiculturele samenleving moeten zijn, dan zijn zij dat ook. Zij volgen bij het vormen van een mening mensen in hun omgeving, autoriteiten en politici van hun eigen partij (Hagendoorn & Sniderman, 2004: 114 – 117).

Wanneer men de bevindingen uit dit onderzoek naast het discours van het nieuwe realisme legt dan levert dit mogelijk een gedeeltelijke verklaring voor de toenemende negatieve attitude ten aanzien van de islam. Sociaalconformisten volgen de mening van autoriteiten om tot een bepaalde mening te komen, terwijl tegelijkertijd de mening van deze autoriteiten ten aanzien van de islam negatief is. Als het onderzoek van Hagendoorn en Sniderman correct is, dan wordt de mening over de islam van bepaalde autoriteiten, bijvoorbeeld Geert Wilders, Rita Verdonk en Pim Fortuyn, overgenomen. De steeds meer negatieve houding ten aanzien van de islam in de opiniepeilingen lijkt dit te bevestigen.

Volksduivel

Dat de vijandigheid in Nederland ten aanzien van de islam en haar aanhangers is toegenomen blijkt wel uit de verschillende opiniepeilingen die de afgelopen jaren gehouden zijn. Die laten zien dat veel Nederlanders negatief staan tegenover de islam. Een mogelijke bijdrage aan deze negatieve gevoelens is het discours van het nieuwe realisme, met zijn hardere toon. Waar men voorheen, als men sprak over migranten, het alleen had over economische achterstanden, spreekt men nu ook over vermeende culturele achterstanden. De islam zou bijvoorbeeld niet verenigbaar zijn met de westerse democratie, of is volgens Pim Fortuyn zelfs een ‘achterlijke cultuur’.

Goode en Ben-Yehuda stellen dat wanneer de vijandigheid toeneemt ten aanzien van een bepaalde groepering, in dit geval islamieten, deze groepering collectief worden neergezet als de vijand van de respectabele samenleving: *“their behaviour is seen as harmful or threatening to the values, the interests, possibly the very existence, of the society, or at least a sizeable segment of that society”* (1994: 33). De islamitische normen en waarden worden gezien, ondermeer door Fortuyn (2001), maar veel mensen delen zijn mening, als *“een onze cultuur en samenlevingen vijandige ideologie”* en aan deze ideologie moest volgens hem de *“koude oorlog”* verklaard worden. Er wordt veelvuldig gewaarschuwd voor de gevaren van een mogelijke islamisering van Nederland. Zo waarschuwt Ayaan Hirsi Ali (2006) ervoor dat tal van groeperingen, zoals joden, vrouwen, atheïsten en homo’s, het slecht zullen krijgen als de sharia eenmaal op democratische wijze is ingevoerd in Nederland. Rita Verdonk (2008) stelt dat als de Nederlandse cultuur verdwijnt ook de Nederlandse waarden en vrijheden verdwijnen. Naast de angst voor een aantasting van de Nederlandse normen en waarden bestaat er ook angst voor de radicale islam en de gedoogsteun die zij zou krijgen, volgens Hirsi Ali (2006), van moslims.

Goode en Ben-Yehuda stellen ook dat *“not only must the condition, phenomenon, or behaviour be seen as threatening, but a clearly identifiable group in or segment of the society must be seen as responsible for the threat”* (1994: 33 – 34). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen *“ons”*, de goede, respectabele mensen, en *“zij”*, de afwijkende buitenstaanders. Deze tweedeling gaat gepaard met stereotypering: er worden volksduivels gegeneereerd (Cohen, 1972: 11 – 12). Volksduivels zijn symbolen waarvan alle positieve eigenschappen zijn weggehaald en die nu alleen nog maar beladen zijn met negatieve eigenschappen. De Commissie tegen Racisme en Onverdraagzaamheid (ECRI) van de Raad van Europa stelt dat islamfobie sinds 2000 in Nederland snel toeneemt (ECRI, 2008: 37). Islamfobie is een vorm van racisme gebaseerd op discriminatie en afkeer op basis van cultuur in plaats van biologie (World conference against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, 2001: 20). In het rapport van het ECRI wordt onder meer gesteld dat Nederlandse politici er niet voor terug deinzen om moslims te stereotyperen, te stigmatiseren of om racistische opmerkingen te maken over moslims in zowel cultureel als religieus opzicht (2008: 37). Tevens wordt de moslimminderheid in Nederland volgens het rapport buiten-

proportioneel getroffen door veiligheidsmaatregelen en veel gestigmatiseerd en gediscrimineerd (idem: 38 – 39).

Stereotypering gaat ook gepaard met een symbolisatieproces (Cohen, 1972: 40 – 44). Bepaalde objecten, zoals kledingstukken, gaan symbool staan voor de vijandige groep. Een voorbeeld van een dergelijk symbolisch kledingstuk is de boerka. Volgens minister Vogelaar zijn er ongeveer tweehonderd vrouwen in Nederland die deze kledij dagelijks dragen. Velen vinden echter dat het kledingstuk een symbool is van vrouwenonderdrukking en dat het dragen ervan verboden zou moeten worden. De neiging om de boerka te verbieden lijkt vooral voort te komen uit gevoelens van onbehagen. Zo zei premier Balkenende na afloop van het kabinetsberaad over een mogelijk verbod: *“Maar ik heb een keer een boerka-draagster gezien en ik vond het onprettig”* (geciteerd in Trouw, 2008a).

De islam en haar aanhangers worden door een groep mensen in Nederland gezien als een volksduivel. Er wordt gesteld dat ze door hun handelen een gevaar zijn voor het voortbestaan van de Nederlandse maatschappij, ondermeer doordat ze niet dezelfde normen en waarden aanhangen. Deze andere normen en waarden, zo meent men, zijn niet combineerbaar met de westerse samenleving. Daarnaast wordt er ook nog gesteld dat de aanhangers van de islam erop uit zijn om Nederland te islamiseren, met alle gevolgen van dien voor kwetsbare bevolkingsgroepen.

Hoofdstuk 6: Consensus

Fortuyn heeft ervoor gezorgd, zoals eerder bleek uit de analyse van de verschillende verkiezingsprogramma's, dat de bezorgdheid bij politieke partijen over de problemen die de komst van vele niet-westerse, vaak islamitische migranten, is toegenomen. De vraag is echter of de partijen ook een consensus bereiken in hun oplossingen. Vindt iedere partij nu, zowel links als rechts, dat de instroom van het aantal migranten moet verminderen? Vindt iedere partij nu dat elke nieuwkomer moet inburgeren en zich dan niet alleen de Nederlandse taal, maar ook de Nederlandse normen en waarden eigen maken?

Onderzoeksopzet

Om te kijken of de verschillende partijen in hun oplossingen naar elkaar toe groeien is het noodzakelijk om niet alleen te kijken naar de verhouding tussen de grootte van de verkiezingsprogramma's en de issues immigratie en integratie, maar ook meer inhoudsmatig te kijken naar de oplossingen en argumenten die aangedragen worden. Immers, door alleen te kijken naar de verschillende verhoudingen wordt het niet duidelijk of de partijen opschuiven in hun standpunten. Om dit toch meetbaar te maken is het noodzakelijk om een onderzoeksopzet te creëren.

De onderzoeksopzet, die hier gehanteerd wordt, is een afgeleide van een onderzoeksopzet van de politicoloog H. Pelikaan (2004: 216). De methode om een verschuiving in standpunten te meten is relatief simpel. Wanneer een partij voorstander is van het inperken van gezinshereniging, bijvoorbeeld door middel van een inkomenseis, dan krijgt zij hiervoor een "+" score. Als een andere partij ook voor het inperken van gezinshereniging is door bijvoorbeeld een inkomenseis, maar ook door te eisen dat de nieuwkomer geen strafblad heeft dan wordt er toch niet meer dan een "+" gegeven aan dit item. Oftewel, de codering geeft geen verschil aan in intensiteit. Voor elk item wordt bepaald of de partij voor of tegen is. Indien het standpunt van de partij ontbreekt of niet duidelijk is wordt er een nulscore gegeven. Alleen standpunten die terug te vinden zijn in de partijprogramma's worden meegeteld.

Voor de selectie van items zijn een aantal overwegingen van belang. Ten eerste moeten het issues zijn waarop partijen zich kunnen profileren. Daarnaast is het noodzakelijk voor de schaalbaarheid dat de samenhang van de scores tussen partijen op de verschillende items sterk genoeg is. De selectie van items heeft invloed op de positie van partijen op de schaal. Hoe sterker de schaal des te kleiner is het effect van de verandering van items op de positionering van politieke partijen. Tevens is het effect van een item op de positionering van een partij klein omdat de schaal is samengesteld uit elf items. De schaal kent een minimumscore van minus 11 en een maximumscore van plus 11 waardoor een partij op 23 verschillende posities geplaatst kan worden (Pelikaan, 2004: 216).

De volgende items worden in eerste instantie gebruikt voor het construeren van de schaal:

Items	Codering
X ₁ gezinshereniging beperken	pro (+) contra (-)
X ₂ verblijfsvergunning strenger	pro (+) contra (-)
X ₃ spreiding allochtonen	pro (+) contra (-)
X ₄ instroom migranten beperken	pro (+) contra (-)
X ₅ eisen naturalisatie strenger	pro (+) contra (-)
X ₆ subsidie allochtone organisaties afschaffen	pro (+) contra (-)
X ₇ segregatie verplicht tegengaan	pro (+) contra (-)
X ₈ inburgering strengere eisen	pro (+) contra (-)
X ₉ islam is gevaarlijk	eens (+) oneens (-)
X ₁₀ nadruk Nederlandse identiteit	pro (+) contra (-)
X ₁₁ geld aan OALT afschaffen	Pro (+) contra (-)

Tabel 11: Items en codering

De verwachting is dat de verschillende politieke partijen opschuiven naar de rechterzijde van het politieke spectrum. Immers, eerder zagen we al dat een aantal partijen (PvdA, VVD, D66 en GroenLinks) vanaf 2002 veel meer aandacht gingen besteden aan de thema's immigratie en integratie. Het is dan mogelijk dat de verschillende partijen punten overnemen die populair blijken te zijn bij de Nederlandse kiezers. Dit kan gedaan worden wegens electorale redenen (kiezers trekken), maar ook om ideologische redenen. Zo kunnen politieke partijen het ook (gedeeltelijk) eens zijn met de oplossingen die Fortuyn aandraagt. Het zou echter ook zo kunnen zijn dat partijen zich juist proberen te profileren en tegenovergestelde standpunten gaan innemen.

Analyse

In tabel 12 staat de verdeling van de partijen op de elf schaalitems, gerangschikt naar jaar (in bijlage 1 staan de precieze scores voor de verschillende politieke partijen). Er is een duidelijke links/rechts verdeling waar te nemen. GroenLinks zit het meest aan de linkerkant terwijl de VVD, evenals de LPF en de PVV, de meest rechtse standpunten innemen. De andere partijen zitten tussen deze twee uitersten in. De SP, traditioneel gezien als een linkse partij, heeft op de thema's integratie en immigratie echter opvallend rechtse standpunten en komt een aantal maal zelfs in de buurt van de VVD en de LPF. De LPF zelf heeft in 2002 een lagere score dan verwacht. Dit komt doordat alleen items die daadwerkelijk terug te vinden zijn in de verkiezingsprogramma's worden meegenomen. Partijuitspraken gedaan buiten het verkiezingsprogramma worden niet meegenomen. Ook de VVD heeft in 2006 een lagere score dan verwacht gezien de reputatie van de partij als rechts.

Partij/Jaar	1998	2002	2003	2006
PvdA	-3	-1	1	-1
CDA	-1	-1	-1	-1
D66	-3	1	1	-3
LPF		3	7	
GroenLinks	-5	-4	-5	-6
SP	0	2	3	3
VVD	4	3	7	0
PVV				6
Gem.	-1,3	0,4	1,9	-0,3

Tabel 12: Score partijen op elf items

Er is een opvallende trend waar te nemen. In 1998 hadden de meeste partijen meer linkse standpunten ten aanzien van immigratie en integratie (gemiddeld: -1,3), in 2002 zijn de partijen al iets opgeschoven naar rechts (gemiddeld: 0,4) en in 2003 heeft alleen GroenLinks nog echt een links standpunt (gemiddeld: 1,9). In 2006 verschuiven de standpunten weer meer naar het midden toe (gemiddeld: -0,3)

Problematisch aan deze schaal is betrouwbaarheid, de schaal kent een Cronbach-Alpha van 0,763. Met behulp van datareductie kan bepaald worden welke items het minste bijdragen aan de betrouwbaarheid van de schaal. Het blijkt dat de items “X₃ spreiding allochtonen”, “X₇ segregatie verplicht tegengaan” en “X₈ inburgering strengere eisen” de betrouwbaarheid van de schaal omlaag halen. Als deze drie items weggelaten worden dan stijgt de Cronbach-Alpha naar 0,839 (vanaf 0,8 wordt een schaal in het algemeen betrouwbaar geacht). De scores van de partijen op de acht items die resteren zijn hieronder weergegeven:

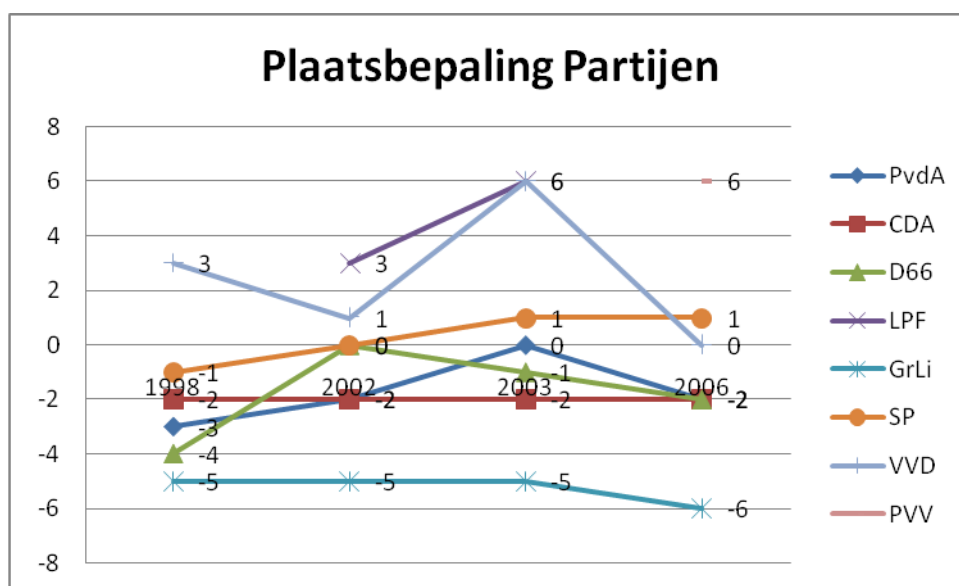
Partij/Jaar	1998	2002	2003	2006
PvdA	-3	-2	0	-2
CDA	-2	-2	-2	-2
D66	-4	0	-1	-2
LPF		3	6	
GroenLinks	-5	-5	-5	-6
SP	-1	0	1	1
VVD	3	1	6	0
PVV				6
Gem.	-2	-0,7	0,7	-0,7

Tabel 13: Score partijen op acht items

Het is opvallend dat juist de programmapunten “spreiding allochtonen”, “segregatie verplicht tegengaan” en “inburgering strengere eisen” de betrouwbaarheid van de schaal verminderen. Dit zou namelijk suggereren dat deze items willekeurig verspreid zijn over de verschillende partijen aan zowel de linker- als rechterzijde. Dit is een eerste indicatie dat de partijen, onafhankelijk van de positie, inhoudelijk qua oplossing dichter naar elkaar toe gaan en dezelfde standpunten innemen ten aanzien van deze drie items.

In de gereduceerde schaal is de SP meer aan de linkerkant van het politieke spectrum terecht gekomen. De reden hiervoor is dat de SP in al haar programma's (ook die van 1998) aandacht vraagt voor de problemen die segregatie veroorzaken. De oplossing voor deze problemen is spreiding door het woningaanbod aan te passen. Desondanks is de SP nog steeds rechts van de PvdA te vinden.

Ook is in tabel 13 duidelijk te zien dat van 1998 tot en met 2003 de standpunten steeds meer naar rechts opschuiven. Alleen GroenLinks blijft constant in haar opvattingen. In 2006 nemen de meeste partijen weer een meer links standpunt in. Het is nu de PVV die de meest rechtse opvattingen heeft over immigratie en integratie. Het ontbreken van een score bij de VVD in 2006 komt door het ontbreken van informatie hierover in het beknopte verkiezingsprogramma.

Figuur 4: Plaatsbepaling partijen

Programmatische overeenkomsten

Betekent de trend dat de meeste partijen naar rechts opschuiven ook dat ze daadwerkelijk de oplossingen van Fortuyn overnemen? Men kan weliswaar zijn voor een vermindering van het aantal migranten dat naar Nederland komt, maar dat betekent nog niet direct dat de aangedragen oplossing van de VVD hetzelfde zal zijn als die van de PvdA. Het is dan ook raadzaam om te kijken hoe partijen hun eigen standpunten zelf verwoorden.

Immigratie en immigranten

Wat zijn de standpunten van de verschillende partijen over immigratie en integratie? In 1998 was alleen de VVD een voorstander voor het verminderen van de toestroom van immigranten naar Nederland. Het uitgangspunt hierbij was dat politieke vluchtelingen wel in aanmerking kwamen voor een vluchtelingenstatus, maar economische vluchtelingen niet. Dit was nodig omdat anders het migrantenbeleid minder effectief zou worden (VVD, 1998: 23). GroenLinks heeft in 1998 echter een geheel ander standpunt: "Zolang extreme wel-

vaartsverschillen, ecologische verwoesting, oorlog en onderdrukking niet tot het verleden behoren, zullen er mensen naar Nederland komen. Nederland moet [...] in de gegeven omstandigheden bereid zijn ruimhartig migranten op te nemen.” (GroenLinks, 1998: 24)

In 2002 is de ruimhartigheid bij GroenLinks om migranten op te nemen verminderd. Zo moeten werkgevers nu, voordat ze mensen van buiten Europa inhuren, eerst aantonen dat ze moeite hebben gedaan om potentiële werknemers in Nederland te vinden. De VVD stelt in 2002 een striktere handhaving van het asielbeleid voor, waarbij de asielzoeker snel duidelijkheid moet krijgen over zijn toekomst in Nederland. De VVD stelt ook *“om aanzuigende werking te voorkomen dienen de voorzieningen voor asielzoekers een sober karakter te hebben.”* (VVD, 2002: 43). Ook de SP stelt zich in 2002 kritisch op tegenover economische vluchtelingen: *“Maar met de erkenning van het individuele recht om een betere toekomst te zoeken moet ook onderkend worden dat onbeperkt toelaten van economische migranten om velerlei redenen niet mogelijk is.”* (SP, 2002: 563). Het CDA stelt tevens dat Nederland geen immigratieland is (CDA, 2002: 11). De LPF heeft ten aanzien van economische immigranten het volgende standpunt: *“De LPF stelt onomwonden dat Nederland geen immigratieland is. Nederland is een van de dichtstbevolkte landen ter wereld. [...] De grote immigratie van vaak laaggeschoolden zonder inkomen op zoek naar economische verbetering van de afgelopen decennia staat hier volkomen haaks op.”* (LPF, 2002: 5).

Een jaar later heeft het economische immigrantenstandpunt van de LPF haar weg gevonden naar de VVD: *“De integratieproblemen, vooral in de grote steden, geven aan dat er een grens is aan het aantal mensen dat ons land kan opnemen. De immigratie, in het bijzonder van niet-westerse immigranten, moet fors worden verminderd.”* (VVD, 2003: 757) GroenLinks stelt dat het een illusie is om te denken dat immigratie te stoppen is en dat dit alleen maar gaat leiden tot meer illegalen (GroenLinks, 2003: 302). D66 werpt de vraag op of Nederland moet stoppen met asielzoekers opnemen. Het antwoord geven ze zelf: *“Nee, we zijn wel streng maar ook rechtvaardig. Nederland heeft de plicht om politieke vluchtelingen op te vangen en een toekomst te bieden.”* (D66, 2003: 3) Over economische vluchtelingen laat D66 zich niet uit. GroenLinks is de enige partij die in 2003 geen stop wil op economische vluchtelingen: *“Nederland is al sinds decennia een immigratieland. Helaas beperkte de bijdrage van het kabinet-Balkenende zich tot de suggestie dat het stoppen van immigratie zou leiden tot het oplossen van integratieproblemen.”* De PvdA stelt dat het aan haar te danken is dat de toestroom van het aantal immigranten is verminderd. *“De onder het kabinet Kok herziene Vreemdelingenwet heeft tot een sterke afname van het aantal toegelaten asielzoekers geleid en blijft samen met het Vluchtelingenverdrag en andere internationale verdragen de basis voor een streng en rechtvaardig asielbeleid dat bescherming biedt aan diegenen die daar recht op hebben.”* (PvdA, 2003: 5)

Tijdens de verkiezingen van 2006 zijn de meningen over het verminderen van immigratie verdeeld. Over economische immigranten wordt weinig meer gesproken, of alleen indirect. Zo stelt het CDA: *“Het asielbeleid moet rechtvaardig zijn. Wie te vrezen heeft voor vervolging*

verdient asiel. Het beleid moet echter ook helder en zo nodig streng zijn voor mensen die niet worden vervolgd."(CDA, 2006: 39). De PvdA gebruikt woorden met een soortgelijke strekking: *"In de Nederlandse samenleving zal altijd ruimte zijn voor mensen die op de vlucht zijn voor oorlog en onderdrukking. Met het groeiende aantal oorlogshaarden zal het aantal vluchtelingen weer toenemen. Voor de PvdA is de lijn daarbij helder: we zijn voor een streng, maar rechtvaardig en humaan asielbeleid."* (PvdA, 2006: 35). GroenLinks blijft bij haar standpunt dat immigratie niet te stoppen is. *"Zolang er armoede, oorlog en onderdrukking bestaan, slaan mensen op de vlucht. Wij willen nuchter omgaan met migratie in Nederland. Het maakt verschil of iemand op de vlucht is, bij zijn of haar gezin wil zijn of werk zoekt."* (GroenLinks, 2006: 5). De meeste partijen zijn het in 2002 eens over het asielbeleid: dat moet streng, maar rechtvaardig zijn. De enige uitzondering in 2006 is de PVV van Geert Wilders. Hij stelt dat het aantal vreemdelingen dat jaarlijks naar Nederland komt nog steeds excessief hoog is (PVV, 2006: 4). Hij wil dan ook een immigratiestop voor vijf jaar, en dan in het bijzonder voor Turken en Marokkanen. Tevens wil hij dat er een quotum komt van 5000 op het aantal asielzoekers dat Nederland jaarlijks in mag.

De stelling van Pim Fortuyn in 2002, namelijk dat de stroom vluchtelingen naar Nederland ingedamd moet worden, heeft ook bij andere partijen vruchtbare grond gevonden. Veel partijen hadden dit als programmapunt in 2003. Met name de VVD nam hardere standpunten in, maar ook de meeste andere partijen vonden dat economische vluchtelingen niet meer naar Nederland hoefden te komen. Ook GroenLinks maakte in 2006 een onderscheid tussen economische migranten en asielzoekers. Men kan dus stellen dat ten aanzien van het asielbeleid er een consensus is ontstaan onder de meeste politieke partijen sinds 2002.

Integratie

Is er ook consensusvorming bij de verschillende partijen op het programmapunt integratie? Het was immers de LPF die in 2002 krachtig het volgende stelde:

"Voor grote groepen in de samenleving geldt dat ze een sociaal-culturele achterstand hebben. Veelal zijn ze afkomstig uit landen die geen deel hadden aan de eeuwenlange joods-christelijk-humanistische ontwikkelingen in Europa. Deze achterstanden zijn zeer onwenselijk, daar zij zorgen voor een tweedeling in de maatschappij en een bedreiging vormen van het functioneren van onze grote steden. Dit moet met kracht bestreden worden door enerzijds extra zorg inzake huisvesting, scholing en culturele vorming aan deze groepen te besteden, maar anderzijds van deze groepen te eisen dat zij zich zelf ook tot het uiterste inspannen." (LPF, 2002: 5)

Het is onterecht echter om te stellen dat integratie alleen door Fortuyn in de politiek is gebracht. Al in 1998 schreef de PvdA daarover: *"Deze problematiek is vergroot doordat veel leden van etnische groepen kampen met extra achterstanden: migratie-effecten, lage opleiding, gebrekkige kennis van het Nederlands, onvoldoende oriëntatie op de Nederlandse samenleving, vooroordelen en discriminatie."* (PvdA, 1998: 37) Het grootste belang hecht de PvdA echter aan een betere beheersing van de Nederlandse taal om achterstanden weg te

werken. Ook de SP ziet het belang van een goede beheersing van de Nederlandse taal in: *“Ook aan de nieuwkomers mogen voorwaarden worden gesteld, zoals het bereiken van een bepaald taalniveau en het doorlopen van werkstages. Te vaak worden vluchtelingen aan hun lot overgelaten, zijn integratieprogramma’s te vrijblijvend, nemen zij niet (of ver onder hun capaciteiten) deel aan het arbeidsproces en lopen ze het risico sociaal te marginaliseren.”* (SP, 1998: 49). GroenLinks wil ook dat de taalkennis verbetert, maar legt geen verplichtingen op (GroenLinks, 1998: 17). De VVD stelt dat het ook van belang is dat migranten zich zoveel mogelijk de Nederlandse cultuur eigen maken en dat die gezien moet worden als bindmiddel (VVD, 1998: 23).

In 2002 stelt de PvdA zich strenger op ten aanzien van inburgeren. Ze zegt: *“Van de nieuwe Nederlanders wordt verwacht dat zij inburgeren. Maar als zo’n 20% van de nieuwkomers en 60% van degenen die hier al langer zijn, de inburgeringscursus niet afrondt, gaat er nog veel mis.”* (PvdA, 2002: 22) De PvdA wil dan ook als voorwaarde stellen dat alleen bij een succesvolle afronding men toegang krijgt tot de sociale zekerheid. Ook de VVD is voorstander van een sanctie wanneer men niet naar de inburgeringscursus gaat (VVD, 2002: 44), net als D66 (2002: 6). Ook GroenLinks is voorstander geworden van een inburgeringsplicht van een jaar (GroenLinks, 2002: 38). Bij het CDA krijgt men pas een verblijfsvergunning als de inburgeringscursus succesvol is afgerond (CDA, 2002: 68).

In 2003 zijn alle partijen nog steeds voorstander van het verplicht stellen van de inburgeringscursus waarbij de focus niet alleen ligt bij taalbeheersing maar ook een zekere mate van culturele aanpassing. Zo vindt de VVD: *“mensen die zich in ons land duurzaam willen vestigen moeten eerst slagen voor een toelatingsexamen waarbij blijkt dat zij het Nederlands beheersen en zich de Nederlandse waarden en normen eigen hebben gemaakt.”* (VVD, 2003: 757). Ook de PvdA vindt: *“net als iedere inwoner van ons land moeten nieuwkomers zich vertrouwd maken met de normen die in onze wetten zijn vastgelegd.”* (PvdA, 2003: 5) GroenLinks doet niet mee met het opleggen van culturele waarden aan migranten:

“GroenLinks zal zich blijven verzetten tegen de trend om alle verschillen als culturele verschillen te zien. Vanzelfsprekend hebben we aandacht voor problemen die voortkomen uit traditionele verstarring. Maar oververtegenwoordiging van migranten in de criminaliteit, het ontstaan van witte en zwarte scholen, hoge uitval van allochtone jongens in het onderwijs, hogere werkloosheid en WAO-instroom onder migranten hebben weinig van doen met de islamitische achtergrond van sommige migranten. Wél met taalachterstand, de vlucht van witte ouders en hun kinderen uit verkleurende scholen en wijken, de voortdurende discriminatie op de arbeidsmarkt en gebrek aan perspectief.” (GroenLinks, 2003: 302)

In 2006 sluit D66 zich aan bij deze stelling van GroenLinks. In het programma voor dat jaar staat ondermeer:

“In het integratiedebat wordt gehamerd op de Nederlandse gebruiken en tradities, zonder besef dat deze al eeuwenlang beïnvloed worden door ontmoetingen met andere culturen. Het krampachtig vasthouden aan zogenaamde ‘gezamenlijke’ Nederlandse gebruiken heeft impliciet tot gevolg dat grote groepen van de Nederlandse bevolking worden uitgesloten. D66 wil af van het ‘onder dwang’ integreren en inburgeren. Een open samenleving in een globaliserende wereld biedt ruimte voor verschil.” (D66, 2006, 85).

De PvdA blijft vasthouden aan de gedachte dat een succesvolle integratie gepaard gaat met het leren van Nederlandse normen en waarden: *“Maatschappijoriëntatie is een belangrijk onderdeel van inburgering. Daarin worden normen geleerd die belangrijk zijn voor het participeren in het openbare leven in Nederland. Ook is er aandacht voor Nederlandse grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van godsdienst, de gelijkheid tussen mannen en vrouwen, homo’s en hetero’s en tussen mensen van verschillende afkomst.” (PvdA, 2006: 39).* Ook stelt de PvdA dat *“alle burgers, inclusief immigranten, mogen rekenen op vrijwaring van discriminatie en op een respectvolle behandeling van culturele en religieuze uitingen die vallen binnen de grenzen van de democratische rechtsstaat.” (PvdA, 2006: 39)*

Essentialistische benadering van cultuur

Het is bij de meeste politieke partijen (behalve D66 en GroenLinks) nu dus gemeengoed dat een geslaagde integratie van migranten in de Nederlandse samenleving, volgens hen, pas mogelijk is als zij zich ook de Nederlandse normen en waarden eigen maken. Dit sluit aan bij het al eerder beschreven integratieframe dat in Nederland aanwezig is na de jaren negentig. Toen was, zo stelt Snel (2003), integratie nog voornamelijk een probleem van migranten zelf: ze zaten in een achtergestelde positie en hadden de hulp van de samenleving nodig om hun lot te verbeteren. Integratie is nu echter een maatschappelijk probleem geworden. Snel en Stock (2008) stellen dan ook: *“There is growing conviction that Dutch society cannot cope with too many immigrants, with too much cultural diversity, and especially with too much deviant or even violent behaviour on the part of the immigrants (read: Muslims).”* De angst voor terrorisme door moslims draagt volgens Snel en Stock ook nog bij aan het idee dat de samenleving in gevaar is. De oplossing voor het integratieprobleem wordt nu gezocht in culturele aanpassingen en assimilatie. Immigranten moeten niet alleen de Nederlandse wet respecteren, maar ook de Nederlandse normen en waarden (Snel & Stock, 2008).

Hoe sterk deze notie van culturele integratie leeft blijkt wel uit de ontvangst van het rapport “Bruggen Bouwen”, van de commissie-Blok (2004), door de Tweede Kamer. In dat rapport kwam de commissie-Blok tot de conclusie dat de integratie van allochtonen *“geheel of gedeeltelijk geslaagd”* (idem: 2004: 105) was en dat dit *“een prestatie van formaat”* (idem: 2004: 105) was. Deze conclusie werd door de Tweede Kamer, die om dit rapport had gevraagd, niet gedeeld. De VVD stelde dat de commissie *“ongelofelijk naïef”* was, de PvdA stelde dat de aanbevelingen *“zeer voorzichtig geformuleerd”* waren en dat ze aanscherping verdienden op veel terreinen. Fractievoorzitter Verhagen van het CDA vond het teleurstel-

lend dat de commissie *“nergens de conclusie lijkt te willen of te durven trekken dat het integratiebeleid gefaald heeft”* (NRC-Handelsblad, 2004). Cor Inja merkt in een column in het Financieel Dagblad daarover op:

“De commissie-Blok heeft gesproken. Ze heeft een degelijk en genuanceerd rapport afgeleverd. Maar nuances rond het minderhedenbeleid, daar win je geen kiezers mee. Dat hebben de partijbonzen razendsnel duidelijk gemaakt.” (Inja, 2004)

Hij vervolgt zijn kritiek door te stellen dat het die partijbonzen slecht uitkwam dat de commissie-Blok integratie niet alleen als een cultureel vraagstuk beschouwt, maar ook als een sociaaleconomisch vraagstuk. Dat de commissie de sociale en economische achterstanden niet in de eerste plaats als het probleem van de allochtonen zelf ziet, maar meer als een maatschappelijk probleem is iets waar de partijbonzen volgens hem moeite mee hebben (Inja, 2004).

De conclusie van commissie-Blok dat de integratie *“geheel of gedeeltelijk”* geslaagd was bleek dus een conclusie te zijn die niet aanvaardbaar was in het nieuwe integratieframe, een frame waarin de problemen met migranten gezien worden als culturele problemen. De reacties op het aanbieden van een ander rapport, enkele jaren later, laat zien dat dit integratieframe nog steeds dominant is in de Nederlandse politiek. Voor het aanbieden van het WRR-rapport *“Identificatie met Nederland”* was prinses Maxima gevraagd om een toespraak te houden. Zij vertelde daarin dat zij in de zeven jaar dat ze in Nederland was nog niet *“een Nederlandse identiteit”* had gevonden (geciteerd in NRC Handelsblad, 2007). Geert Wilders kwalificeerde deze toespraak als *“goedbedoelde politiek correcte prietpraat”*, de VVD stelde dat het rapport vol met goede bedoelingen zat *“maar dat laat onverlet dat wij veel kritiek hebben op het WRR-rapport. Nederlandse waarden en normen mogen niet overboord gegooid worden, dat blijft de kern van onze kritiek.”* Tweede Kamerlid Sterk (CDA) vond: *“De nationale identiteit bestaat wel degelijk. Het Koningshuis is daar zelf een goed voorbeeld van. Natuurlijk is er pluriformiteit, maar we hebben een collectieve historie en nationale symbolen die Nederlanders binden.”* (NRC Handelsblad, 2007)

Er bestaat dus een sterke nadruk op de Nederlandse normen en waarden, de Nederlandse nationale identiteit en het benadrukken van culturele verschillen in het integratiedebat in Nederland. Velen stellen dat er sprake is van een kloof tussen culturen. Migranten moeten zich nu aanpassen aan de Nederlandse cultuur, de roep om assimilatie klinkt steeds luider, volgens Snel (2003: 236). Hij bekritiseert deze vermeende kloof tussen culturen en stelt dat de aanhangers van een verplichte assimilatie uitgaan van een redenering die gebaseerd is op een gedateerde en ‘essentialistische’ benadering van cultuur en religie. Deze benadering bestaat uit vier punten. Ten eerste, een cultuur wordt gezien als een vaststaand en homogeen geheel zonder dat er oog is voor interne diversiteit en externe invloeden. Ten tweede, er is sprake van reïficatie van cultuur, cultuur wordt gezien als een vaststaand ding dat onafhankelijk bestaat van haar dragers, wat dus losstaat van menselijk handelen. Ten derde, culturele continuïteit, in plaats van verandering, wordt gezien als normaal. Het vierde punt

is dat cultuur wordt gezien als een gedragsdeterminant: het doen en laten van mensen wordt bepaald door hun cultuur. Mensen zijn dus slechts dragers van hun cultuur, geen handelende wezens. Deze optiek op de relatie tussen cultuur en menselijk gedrag staat bekend als 'cultural fallacy' (culturele drogreden) en wordt door antropologen bekritiseerd en afgewezen als verouderd. Cultuur is niet een vaststaande en autonome entiteit, maar iets dat constant geproduceerd en gereproduceerd wordt door mensen. Het kan dus ook niet gebruikt worden om menselijk handelen te verklaren en hetzelfde geldt voor religie (Snel & Stock, 2008).

Deze essentialistische benadering leidt ertoe dat de gemeenschappen die centraal staan in het integratiedebat gestigmatiseerd worden. In het bijzonder de moslimcultuur wordt gezien als traditioneel, onverlicht, gevangen in een obsessie met schaamte en eer, geweld tegen vrouwen en dus ongeschikt voor de westerse civilisatie. Snel & Stock stellen dan ook dat dit essentialistische discours, waarin moslims gestigmatiseerd worden, ertoe leidt dat de moslims een valse keuze krijgen voorgeschoteld, namelijk tussen hun eigen traditie, religie en familie en de 'zegeningen' van de Westerse civilisatie, waardoor het moeilijker wordt voor deze groepen om zich te identificeren met de dominante samenleving (Snel & Stock, 2008).

Consensus in de politiek

Er is een consensus gekomen in de Nederlandse politiek met betrekking tot de aanpak van migranten en integratie. Over immigratie stelt men dat de toestroom van migranten moet verminderen en de oplossing voor het integratieprobleem wordt nu gezocht in culturele aanpassing. Het is de cultuur van de migranten die gezien wordt als een probleem voor de gehele maatschappij. Deze cultuur, zo stelt men, bepaalt de gedragspatronen van minderheden en is hierdoor dus enerzijds verantwoordelijk voor de achterstand van de migranten en aan de andere kant is ze ook de veroorzaker van veel problemen in de maatschappij (Snel, 2003: 243). De dominante opvatting is nu dat er een aanpassing moet komen van migranten in cultureel opzicht. Ze moeten, aldus Ayaan Hirsi Ali, ingewijd worden in de moderniteit (Hirsi Ali in Snel, 2003: 243).

Dat er consensus bestaat over de notie dat integratie een cultureel probleem is, blijkt wel uit de reacties op het rapport van de commissie-Blok, *"Bruggen bouwen"*, en van het WRR rapport, *"Identificatie met Nederland"*. Beide rapporten werden slecht ontvangen door politici doordat de boodschap niet aansloot bij het heersende discours over integratie in de Nederlandse politiek en samenleving. Het rapport van het WRR schreef over de ontvangst van het rapport van commissie-Blok: *"Over bijna de gehele breedte van het politieke spectrum werd in uiteenlopende bewoordingen gesteld dat 'de' integratie 'mislukt' was. Dit ondanks het feit dat het rapport zelf iets heel anders concludeerde, namelijk dat de integratie van de meeste migranten geslaagd was, maar dan meestal ondanks het gevoerde beleid."* (WRR, 2007: 28). De reden, dat de integratie volgens de politiek mislukt is komt door het gebrek aan aandacht voor de culturele factor ervan. De Nederlandse identiteit wordt door de poli-

tiek gezien als een middel om meer maatschappelijke samenhang te verkrijgen, als een instrument om de mislukte integratie van minderheden weer op de rails te krijgen. Het WRR stelt dan ook dat integratie meer dan voorheen een kwestie van loyaliteit en identiteit is geworden (WRR, 2007: 28)

Hoofdstuk 7: Disproportionaliteit

Hoe groot is het 'gevaar' van de islam in Nederland en het risico op islamisering nu eigenlijk? Als we Geert Wilders geloven dan staat Nederland aan de vooravond van een 'tsunami van islamisering'. Moslims zullen de Nederlandse samenleving overspoelen en daarbij veel overlast en criminaliteit veroorzaken. Bovendien zal de intolerante en gewelddadige cultuur van de moslims de Nederlandse samenleving raken in haar 'hart en identiteit'. Aldus Geert Wilders in een interview met de Volkskrant (Wilders, 2006a). Ook Ayaan Hirsi Ali stelt, op basis van demografische cijfers, dat moslims vanzelf de grootste groep zullen worden in Europa.

"Het aantal moslims in West-Europa ligt volgens sussende officiële schattingen op vijftien miljoen, maar dat aantal wordt allang betwist door critici van wie sommigen zeggen dat het inmiddels om veertig miljoen gaat. Nog afgezien van de precieze cijfers, wijzen de Europese geheime diensten op het gevaar van stilzwijgende sympathie van gematigde moslims voor radicale varianten van de islam." (Hirsi Ali, 2006)

Het islamitische gevaar is dus, volgens beide islamcritici, groot en reëel. Ayaan Hirsi Ali meent dan ook dat op het moment dat de moslims de grootste bevolkingsgroep vormen, het voor hen mogelijk wordt om op democratische wijze de sharia in te voeren. Een scenario wat volgens haar uiteraard grote consequenties heeft voor joden, homo's, vrouwen, afvalligen en atheïsten (Hirsi Ali, 2006).

Welke redenering gebruikt men om tot de conclusie te komen dat een meerderheid van moslims in Europa onvermijdelijk is? De Amerikaanse conservatieve historicus Daniel Pipes (2008) beschrijft deze. Hij maakt hierbij gebruik van drie verklarende factoren: geloof, demografie en de eigen culturele achtergrond of erfenis.

Pipes stelt dat het secularisme dat dominant is in Europa, zeker bij de elite, leidt tot een vervreemding ten aanzien van de joods-christelijke traditie, lege kerkbanken en een fascinatie met de islam. Dit in tegenstelling tot moslims die juist een religieuze ijver hebben die zich uit in bereidheid tot religieuze oorlogsvoering, een superioriteitsgevoel ten opzichte van niet-moslims en de verwachting dat Europa zit te wachten op een bekering tot de islam.

Dit verschil in geloofsbelijdenis heeft demografische implicaties omdat Christenen gemiddeld maar 1,4 kind per vrouw krijgen, terwijl het gemiddelde kindertal van moslimvrouwen volgens Pipes dramatisch hoger ligt. Omdat door het lage geboortecijfer de bevolking krimpt, moeten miljoenen immigranten aangetrokken worden om de vergrijzing betaalbaar te houden. Deze migranten zullen, zo stelt Pipes, voornamelijk moslims zijn vanwege de ligging van Europa, haar oude koloniale banden en de onrusten in verschillende islamitische landen.

Daarnaast hechten Europeanen weinig waarde aan hun geschiedenis, gebruiken en gewoontes. Schuldgevoelens over fascisme, racisme en imperialisme zorgen ervoor dat velen aan

hun eigen cultuur een lagere waarde toekennen dan aan die van migranten. Deze zelfmin-
achting heeft directe implicaties voor moslimimmigranten. Immers, als Europeanen zelf niet
positief staan tegenover hun eigen waarden, waarom zouden immigranten die dan gaan
adopteren? Dit in combinatie met al aanwezige moslimbezwaren tegen alles wat Westers is,
in het bijzonder seksualiteit, zorgt ervoor dat de moslimpopulatie zich sterk zal verzetten
tegen assimilatie (Pipes,2008).

De hierboven beschreven redenering van Daniel Pipes gaat uit van een aantal veronderstel-
lingen met betrekking tot geloofsbelijdenis en demografische ontwikkelingen. Twee bewe-
ringen zijn essentieel voor de stelling dat een moslimmeerderheid in Europa onvermijdelijk
is, namelijk dat de islam zal groeien door het hoge gemiddelde kindertal van moslimvrou-
wen en dat verdere immigratie van moslims onvermijdelijk is om de vergrijzing tegen te
gaan. Kloppen deze veronderstellingen? In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag in
hoeverre deze twee redenen houdbaar zijn. Om dit te kunnen doen wordt er eerst gekeken
naar hoeveel islamieten er zijn in Nederland, uit welke bevolkingsgroepen ze bestaan en of
het geboortecijfer werkelijk zo hoog is. Daarna wordt er gekeken naar de waarschijnlijke
toekomstige ontwikkelingen op het gebied van immigratie en de mogelijke gevolgen daar-
van voor Nederland.

Aantal islamieten in Nederland

Het CBS bepaalt sinds enkele jaren het aantal moslims in Nederland via daadwerkelijk waar-
genomen metingen. De basis hiervoor is het jaarlijkse gehouden Permanent Onderzoek
Leefsituatie (POLS) waarin ook gevraagd wordt naar kerkelijke gezindheid. Het bleek dat in
2005 5,5% van de Nederlandse bevolking zich tot de Islam rekende, oftewel 877 duizend
mensen. In 2006 was dit percentage 5,2% (837 duizend), volgens het CBS een niet signifi-
cante daling die waarschijnlijk op toeval berust. Omdat het een kleine steekproef betreft zijn de
betrouwbaarheidsmarges vrij groot. Het CBS stelde daarom voor om het voortschrijdende
gemiddelde over twee jaar te nemen. Dit betekent dat op basis van dit onderzoek in 2006 er
857 duizend islamieten in Nederland zijn.

Het percentage islamieten kan ook uitgesplitst worden naar herkomstgroepering. De groot-
ste groep islamieten in Nederland, bijna 325 duizend personen, is van Turkse afkomst (87%
van alle Turken in Nederland is islamiet). De grootste groep daarna is van Marokkaanse af-
komst, zij telt 260 duizend islamieten (92% van de Marokkanen is islamiet). Er zijn maar
weinig autochtone moslims: ongeveer 12.000. Een mogelijke verklaring hiervoor, volgens
het CBS, is dat het gaat om de 'derde generatie allochtonen', oftewel kinderen van de twee-
de generatie niet-westerse allochtonen die, omdat zowel zichzelf als hun ouders in Nederland
geboren zijn, tot de autochtonen worden gerekend (Herten & Otten, 2007).

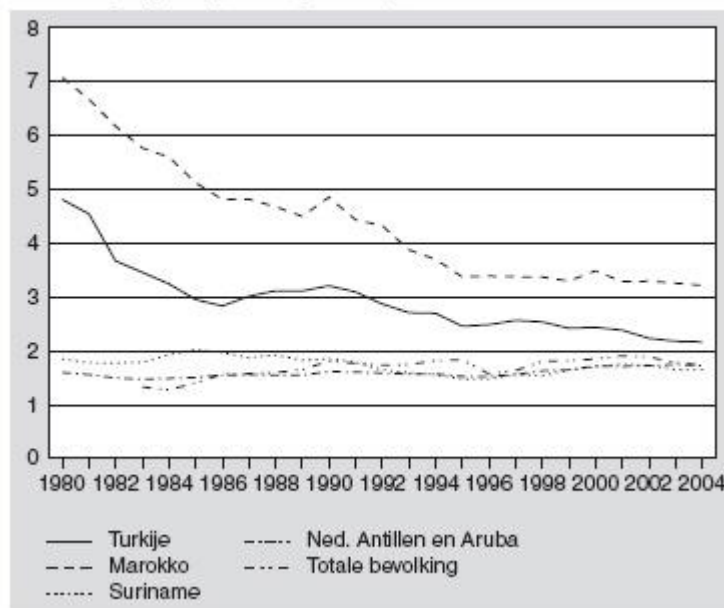
5,2% van de Nederlandse bevolking beschouwt zichzelf dus als moslim. De grote vraag is
echter hoe deze groep zich gaat ontwikkelen: is er sprake van secularisatie onder moslims,
blijft het percentage ongeveer gelijk of stijgt het? Deze ontwikkeling is afhankelijk van twee
factoren. Ten eerste van de groei van niet-westerse islamitische allochtonen (in Nederland

voornamelijk Turken en Marokkanen) door immigratie en geboorte. Ten tweede door mogelijke veranderingen in de geloofsbeleving bij deze groepen.

De baarmoeder in de strijd

Een groot aantal verklaringen voor de onvermijdelijke vorming van een Eurabië gaat uit van de gedachte dat moslimvrouwen gemiddeld veel meer kinderen krijgen dan westerse vrouwen. Het zou dan ook slechts een kwestie van tijd zijn voordat de bevolking voor meer dan de helft bestaat uit moslims. Inspelend op deze zorg opperde de Iraanse president, Mahmoud Ahmadinejad, in 2006 dan ook het plan om de bestaande mogelijkheden tot geboortebeperking in Iran, zoals sterilisatie, vasectomie en cursussen voor pasgetrouwde stellen waarin gezinsplanning behandeld wordt, op te heffen. Dit omdat het westen, vanwege haar negatieve bevolkingsgroei, bang en bezorgd is dat wanneer de Iranese bevolking groeit Iran zal triomferen over het westen (The Gurdian, 2006). Iran kende overigens een bevolkingsgroei van 1,2% in 2001, lager dan de groei in de Verenigde Staten dat jaar, en een spectaculaire daling ten opzichte van 1986 toen de groei nog 3,2% was (Earth Policy Institute, 2001). Dit wijst er al op dat de geboortecijfers in islamitische landen niet altijd bovengemiddeld zijn.

Totaal leeftijdsspecifiek geboortecijfer (TFR) naar herkomstgroepering, eerste generatie, 1980-2004

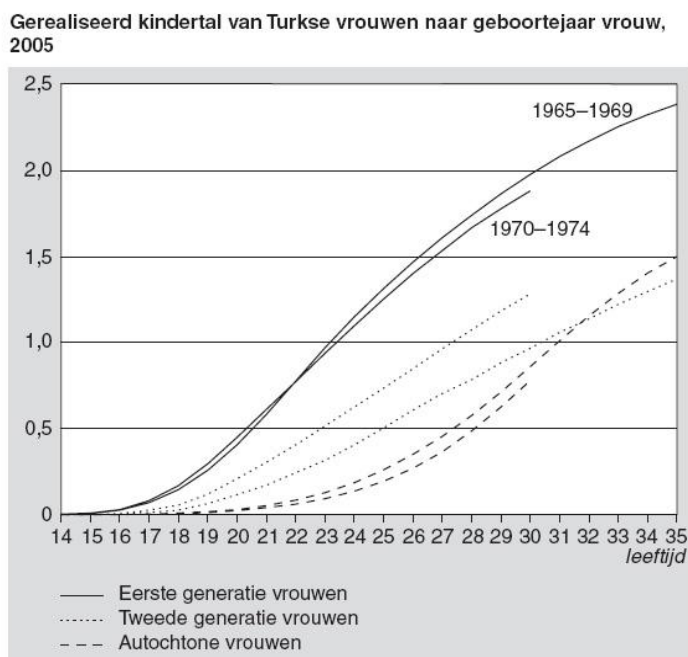
Figuur 5, bron: CBS

Aan de hand van de geboortecijfers van de twee grootste groeperingen in Nederland met het hoogste percentage islamieten, de Turken (87%) en Marokkanen (92%), kan de vraag worden beantwoord of de islam hier door hogere geboortecijfers gaat toenemen. Dankzij het CBS is het mogelijk om dit beeld weer te geven en voorspellingen te doen voor een langere periode door te kijken naar het totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer (Total Fertility Rate, TFR). De TFR geeft, op basis van de vruchtbaarheidsgegevens voor een kalenderjaar of een periode van enkele jaren, een maat waarmee uitgedrukt kan worden hoeveel

kinderen een vrouw gemiddeld zou voortbrengen als de in de betreffende periode waargenomen vruchtbaarheidscijfers per leeftijdsjaar gedurende haar gehele vruchtbare leven (15 – 49 jaar) gegolden zouden hebben of nog gaat gelden. De TFR wordt dan ook vaak opgevat als het gemiddelde aantal kinderen per vrouw (Garssen & Nicolaas, 2006).

De TFR van Turkse vrouwen lag in 1996 op 2,49 en neemt de afgelopen jaren langzaam af. In 1980 bedroeg de TFR nog 4,8. Er is dus sprake van een langzame daling richting het TFR van de autochtonen in Nederland. Het is echter maar de vraag, zo stelt het CBS, of dit wijst op assimilatie. In Turkije zelf daalde de TFR namelijk met een vergelijkbare mate.

Er zitten echter opvallende verschillen tussen de eerste en tweede generatie Turkse vrouwen. De daling van het geboortecijfer bij Turkse vrouwen, zo blijkt uit figuur 5 en 6, komt voornamelijk door de tweede generatie, het geboortecijfer van de eerste generatie neemt slechts langzaam af. Het CBS stelt dan ook dat de forse gezinshereniging, die een hoogtepunt beleefde in 2003, de reden is dat sinds medio jaren negentig de TFR van de Turkse vrouwen nog maar weinig daalt. Hierbij wordt opgemerkt dat de Turkse vrouwen die naar Nederland komen afkomstig zijn uit de delen van Turkije waar een hoger dan gemiddeld vruchtbaarheidscijfer voorkomt. Het is echter de verwachting dat de TFR voor alle Turkse vrouwen zal gaan dalen vanwege de sterk afgenomen gezinshereniging (Garssen & Nicolaas, 2006: 22 - 23).

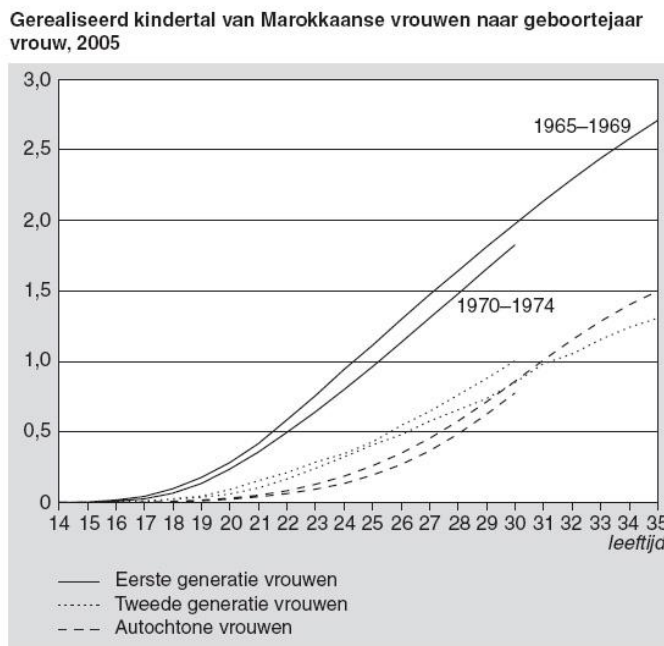
Figuur 6, bron: CBS

Bij Marokkaanse vrouwen lijkt er sprake te zijn van een stagnatie van het vruchtbaarheidscijfer (figuur 5) sinds de jaren negentig. Bij Turkse vrouwen was er in die tijdsperiode nog sprake van een lichte daling. Opvallend is dat het TFR van Marokkaanse vrouwen in Nederland hoger ligt dan het TFR in Marokko zelf. De TFR was in 1980 in Nederland 7,1 (gebaseerd op ruwe schattingen) terwijl die in Marokko 5,4 was voor de periode 1980 – 1984. In 2004 was de TFR voor alle Marokkanen in Nederland 3,22 terwijl de TFR in Marokko in 2005 op 2,73 ligt (bron:

World Resource Institute). Dit hogere TFR ontstaat door een combinatie van factoren, namelijk de immigratie van Marokkaanse vrouwen met als hoofddoel gezinsovername plus het gegeven dat het merendeel van de Marokkaanse huwelijksmigranten afkomstig is uit stre-

ken met een bovengemiddelde TFR (het noorden en oosten van Marokko) (Garssen & Nicolaas, 2006: 23).

Figuur 7, bron: CBS

In figuur 7 is de gerealiseerde vruchtbaarheid van de eerste en tweede generatie Marokkaanse vrouwen en autochtonen voor de geboortecohorten 1965 – 1969 en 1970 – 1974 weergegeven. De vruchtbaarheid van de eerste generatie daalt maar weinig, er is bij de tweede generatie Marokkaanse vrouwen echter een grotere daling te zien dan bij de Turkse vrouwen. De geboortecijfers van de tweede generatie liggen nog wel iets boven die van de autochtonen, maar het verschil is klein geworden (Garssen & Nicolaas, 2006: 24 - 25).

De verwachting is dat de vruchtbaarheidscijfers bij niet-westerse allochtonen de komende jaren zullen blijven dalen tot een gemiddelde van twee kinderen per vrouw. Dit is mede omdat in de landen van herkomst de geboortecijfers zelf ook lijken te dalen.

Het geboortecijfer van Turkse en Marokkaanse vrouwen ligt dus inderdaad iets hoger dan die van autochtone vrouwen maar niet zodanig hoog dat het zal leiden tot een sterke groei (De Beer, 2007: 4). Een forse groei van de islam door een veel hoger dan gemiddeld kindertal van islamitische ouders valt dus niet te verwachten. De theorie dat de bevolking voor de meerderheid uit islamieten gaat bestaan door een hoog islamitisch geboortecijfer is dus niet houdbaar.

Toekomstige immigratie

Er is echter nog een tweede mogelijkheid voor de islam om de meerderheid te verkrijgen in het westen en dat is door grootschalige immigratie van niet-westerse allochtonen naar Nederland. Immers, velen stellen dat door de vergrijzing er minder aanbod zal zijn op de arbeidsmarkt in Nederland terwijl het aantal ouderen toeneemt. Hierdoor zullen de kosten voor de zorg en de AOW stijgen. Een mogelijke manier om dit op te vangen is door jonge immigranten naar Nederland te halen. Migranten die dus, volgens Pipes (2008), voornamelijk islamitisch zullen zijn.

Het is nog maar de vraag of het binnenhalen van migranten een goede oplossing is om de vergrijzing tegen te gaan. Het Centraal Planbureau (CPB) stelt in een studie, *“Immigration and the Dutch Economy”* (Roodenburg et al., 2003), dat arbeidsmigratie op grote schaal

geen effectief middel is om de financiële lasten van de vergrijzing te verlichten. De arbeidsmarkt zal namelijk weinig baat hebben bij een grote toestroom van migranten. Alleen beperkte arbeidsmigratie van mensen met een goed perspectief op de arbeidsmarkt die moeilijk vervulbare banen uitoefenen en hoog opgeleid zijn leveren een positieve bijdrage aan de economie. Immigranten zelf hebben, zeker als ze afkomstig zijn uit niet-westerse landen, baat bij hun komst naar Nederland. Maar het CPB kijkt in deze studie niet vanuit het perspectief van de immigrant, maar vanuit het perspectief van de economie van het ontvangende land. In dat geval zijn er voor immigratie op grote schaal geen gunstige gevolgen te verwachten voor het inkomen van de al aanwezige bevolking of voor de collectieve financiën. Als de sociaaleconomische kenmerken van de migranten overeenkomen met die van niet-westerse migranten dan zal er zelfs sprake zijn van een negatief effect op de collectieve financiën. Wanneer er gekeken wordt naar de gehele levensloop van immigranten dan zijn de kosten voor onder meer zorg, onderwijs, sociale zekerheid en pensioenen groter dan de extra belasting- en premie-inkomsten.

Het CBS verwacht echter dat in de toekomst de immigratie weer zal toenemen en dat het huidige negatieve immigratiesaldo dus maar tijdelijk is. Er bestaat volgens het CBS namelijk een duidelijk empirisch verband tussen de situatie op de Nederlandse arbeidsmarkt en de hoogte van de immigratie. Wanneer de werkloosheid afneemt en het aantal vacatures toeneemt, groeit de immigratie. Door de vergrijzing, die enkele decennia zal duren en die leidt tot extra vraag in de arbeidsintensieve zorgmarkt, zal er krapte ontstaan op de arbeidsmarkt en daardoor neemt de vraag naar immigranten toe (De Beer, 2007: 3).

In de allochtonenprognose 2006 – 2050 geeft het CBS aan hoe zij verwacht dat de Nederlandse bevolking zich in de nabije toekomst gaat ontwikkelen. Ze stellen dat er een toename zal zijn van niet-westerse allochtonen in 2050: in 2007 bestaat deze groep nog uit 1,7 miljoen personen maar het CBS verwacht dat er in 2050 2,7 miljoen niet-westerse allochtonen in Nederland zijn. Het aantal Westerse allochtonen neemt ook toe, namelijk van 1,4 miljoen in 2007 tot 2,1 miljoen in 2050. Ook de groei van de totale bevolking neemt toe, in 2007 wonen er 16,4 miljoen mensen in Nederland en dat zijn er volgens het CBS in 2050 16,8 miljoen. Concreet betekent dit dat het aandeel allochtonen in Nederland toeneemt, het aandeel niet-westerse allochtonen neemt toe van 11 procent in 2007 tot 16 procent in 2050 en het aandeel westerse allochtonen neemt toe van 9 procent in 2007 tot 13 procent in 2050. In dat jaar is dus volgens de prognose bijna een op de drie inwoners in Nederland van allochtone afkomst. Het aantal autochtonen neemt dus af in Nederland. In 2007 telt Nederland nog 13,2 miljoen autochtonen, in 2050 zijn dit er 12 miljoen, een daling van 81 naar 71 procent die voornamelijk is toe te schrijven aan de vergrijzing (Loozen & van Duin, 2007).

Het aantal allochtonen in Nederland gaat volgens het CBS dus toenemen. Jaarlijks zullen er ongeveer 117.000 migranten naar Nederland komen (Nicolaas, 2007). Een groot deel van deze immigranten zal bestaan uit EU-burgers en Aziaten. In 2050 zijn de Aziaten de grootste groep immigranten in Nederland, met 671 duizend personen. Dit ligt beduidend boven het

aantal Turken en Marokkanen in Nederland in 2050, respectievelijk 463 duizend en 452 duizend personen. De belangrijkste motieven voor de komst van Aziaten naar Nederland zijn gezinsvorming, studie en arbeidsmigratie. Doordat de eerste generatie Aziaten zo sterk groeit, zal ook de tweede generatie Aziaten in grootte toenemen (Loozen & van Duin, 2007). De verwachting voor de toekomst is dus dat maar een beperkt deel van de toekomstige immigranten afkomstig is uit islamitische landen en dat het percentage moslims onder de toekomstige migranten niet hoger zal zijn dan nu (De Beer, 2007).

Het aandeel niet-westerse allochtonen in Nederland neemt dus, als we uitgaan van de CBS cijfers, toe van 1,7 miljoen nu naar 2,7 miljoen in 2050. De totale bevolking van Nederland neemt in die periode toe van 16,3 naar 16,8 miljoen. Dit betekent dat het aandeel van niet-westerse allochtonen in Nederland toe gaat nemen van 11 naar 16 procent. Echter, dit betekent niet dat het aantal moslims ook zo sterk zal gaan stijgen. Een aanzienlijk deel van de toekomstige migranten is namelijk geen islamiet. Om te schatten hoeveel islamieten er dan wel in Nederland in 2050 zullen zijn heeft het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut drie mogelijke toekomstscenario's geschetst (de Beer, 2007).

In het eerste scenario (tabel 13) gaat men ervan uit dat het aandeel moslims onder westerse en niet-westerse allochtonen de komende decennia niet gaat veranderen. In dat geval neemt het aandeel moslims in de Nederlandse bevolking toe van vijf procent in 2006 naar acht procent in 2050. Het is mogelijk dat het aandeel nog lager is omdat, zoals hierboven is beschreven, het aandeel van islamieten onder toekomstige immigranten mogelijk lager is dan in het verleden. Tevens kan het aantal moslims verkleinen door geloofsafval.

Het tweede scenario beschrijft wat er gebeurt als de immigratie en het toekomstige kindertal hoger uitvalt dan het CBS verwacht. Het aandeel islamieten zou dan toenemen tot ruim 11 procent. Het derde extreme en onwaarschijnlijke scenario veronderstelt dat alle allochtonen uit Afrika en Azië in 2050 islamitisch zijn (wat niet zo is). In dat geval is het aandeel moslims in Nederland 24 procent, aanzienlijk meer dan nu maar zelfs in dit extreme scenario is er nog steeds geen sprake van een islamitische meerderheid in Nederland. Overigens schat het CBS dat de kans op een dergelijke sterke groei minder is dan vijf procent (De Beer, 2007).

Aantal Islamieten in 2050				
	Aandeel Islamieten	Aantal allochtonen	Aantal Islamieten	Aandeel Islamieten totale bevolking
	%	(x 1.000)	(x 1.000)	%
Scenario 1: percentage islamieten constant				
Niet-westerse allochtonen	47	2.691	1.276	7,6
Westerse allochtonen	3	2.105	63	0,4
Totaal Islamieten			1.339	8,0
Scenario 2: sterke groei van het aantal allochtonen				
Niet-westerse allochtonen	47	4.324	2.050	11,1
Westerse allochtonen	3	2.405	72	0,4
Totaal Islamieten			2.122	11,5
Scenario 3: sterke groei van aandeel Islamieten				
Allochtonen uit Afrika, Azie en Turkije	100	4.339	4.339	23,5
Surinamers	10	656	66	0,4
Westerse allochtonen	3	2.885	87	0,5
Totaal Islamieten			4.491	24,4

Tabel 14, bron: De Beer (2007)

Het doemscenario van veel islamcritici, namelijk een toekomstige meerderheid van moslims in Nederland, is een scenario dat erg onwaarschijnlijk is. De theorie dat moslims door hun vermeende grote kindertal via de baarmoeder een meerderheidsaandeel in de Nederlandse bevolking krijgen is niet te onderbouwen met cijfers. Het kindertal van moslimvrouwen neemt juist af en beweegt zich richting de autochtone vrouwen. De islam krijgt ook geen meerderheidsaandeel in Nederland door immigratie. In het meest waarschijnlijke scenario is in 2050 in Nederland 8 procent van de bevolking moslim.

Er kan dus gesteld worden dat de vrees voor een mogelijke invasie van moslims door een grote geboortegolf, of door grootschalige immigratie, irreëel is. De claim dat er een tsunami van moslims naar Nederland komt, waardoor Nederland islamiseert, is dus niet houdbaar. Toch bestaat er nog steeds vrees en bezorgdheid in Nederland over deze groepering. Waar komt die vrees vandaan, hoe komt het dat zij zo hardnekkig is en wat zijn de voedingsbodems van deze bezorgdheid en angst? Immers, een morele paniek is per definitie vluchtig. Om het gebrek aan vluchtigheid te verklaren is het raadzaam om de angst voor de islam te vergelijken met een andere, langdurige morele paniek.

Hoofdstuk 8: Vluchtigheid

Goode en Ben-Yehuda (1994) stellen dat morele paniek per definitie altijd vluchtig is: ze komt plotseling tot eruptie en verdwijnt ook weer even snel. Maar het is mogelijk dat een morele paniek wordt geïnstitutionaliseerd in de vorm van sociale bewegingen, wetgeving en de handhaving daarvan. Het kan ook zo zijn dat een morele paniek even snel weer in het niets verdwijnt en dat niets in de samenleving er nog aan herinnert. In dat geval zijn er geen nieuwe sociale controlemechanismen en instituties opgericht en is een morele paniek net zoals iets als een mode of rage, namelijk een vorm van collectief gedrag (1994: 38).

Hoe vluchtig is de morele paniek betreffende de islam? Sinds 2000, toen Paul Scheffer zijn pamflet schreef over de mislukte multiculturele samenleving, is de islam met grote regelmaat in het nieuws geweest. In figuur 1 in de inleiding is te zien dat er geen sprake lijkt te zijn van een afname aan nieuws over de islam. Nog steeds worden veel incidenten die gerelateerd zijn aan de islam, of daaraan kunnen worden gerelateerd, breed uitgemeten in de media en in de politiek. Terroristische aanslagen, imams die weigeren vrouwen de hand te schudden, de moord op Theo van Gogh, de maandenlange opwinding over de film *Fitna* van Geert Wilders zijn slechts enkele voorbeelden hiervan. Men kan zich afvragen waarom de islam zo regelmatig in het nieuws komt. Immers, andere religies in Nederland liggen niet constant onder een vergrootglas.

Waarom er een blijvende aandacht is voor alles wat gerelateerd is aan de islam, staat centraal in dit hoofdstuk. De verklaring voor deze aandacht wordt gezocht in een aantal processen. In eerste instantie wordt er gekeken naar de samenleving in Nederland en de veranderingen die daarin plaatsvinden. Daarnaast wordt er ook gekeken naar globalisering en de gevolgen die dit heeft voor de islam. Ook wordt het gedrag van migrantenjongeren besproken. Tevens wordt onderzocht of er ten aanzien van integratie sprake is van institutionalisering.

Om het kijken naar de veranderingen in de samenleving te vergemakkelijken is het praktisch om eerst kort een andere, langdurige morele paniek te bestuderen, namelijk de heksenjachten in West-Europa. Kan deze morele paniek gebruikt worden om de hedendaagse morele paniek ten aanzien van de islam te verklaren?

Heksenjachten in West-Europa

De heksenjachten in Europa begonnen aan het begin van de vijftiende eeuw en duurden ongeveer tot 1650. In die periode werden, volgens conservatieve schattingen, tussen de tweehonderd- en vijfhonderdduizend mensen geassocieerd als heks (waarvan 85 procent vrouwelijk). Goode & Ben-Yehuda (1994: 144 - 184) bestudeerden de heksenjachten door te kijken naar drie aspecten: timing, inhoud en doelwit.

Het eerste aspect is timing. Waarom begonnen de heksenjachten, waarom eindigden ze en waarom was de aanwezigheid van hekserij zo geaccepteerd? De start van de heksenjachten

kan geplaatst worden in de late veertiende eeuw toen de Dominicaanse orde en de inquisitie, de morele entrepreneurs in dit verhaal, er een belang in namen. Hun voortbestaan werd destijds namelijk onzeker doordat haar eigenlijke werk, het terugwinnen van gelovigen voor de kerk, volbracht was. Letterlijk zelfs, omdat de inquisitie deze afvallige groeperingen vrijwel volledig had geëlimineerd. Ze hadden dus een gevestigd belang in het vinden van een nieuw doel voor hun organisatie (idem: 159 – 165).

Dit alleen is echter nog geen volledige verklaring voor de heksenjachten. Daarvoor moeten we ook kijken naar een aantal andere sociale veranderingen in de samenleving destijds. Gedurende de vijftiende en zestiende eeuw maakte Europa de pijnlijke komst van een nieuwe sociale orde mee. Deze nieuwe orde, gebaseerd op relatief autonome economische, religieuze en regerende instituties verving de feudale samenleving, waarin de kerk het middelpunt was en het sociale leven bepaalde. Dit proces leidde tot verwarring, anomie en machteloosheid onder middeleeuwers. Deze gevoelens werden nog eens versterkt door ingrijpende klimatologische (de kleine ijstijd) en demografische (de pest, de overgang van een plattelands- naar een urbane samenleving) veranderingen en het besef dat de wereld groter was dan gedacht door de ontdekking van nieuwe werelddelen. Het verdwijnen van het middeleeuwse denkkader gaf ook ruimte voor utopische verwachtingen en gedurfde wetenschappelijke verkenningen. Al deze ontwikkelingen zorgden ervoor dat er een wijdverspreide behoefte ontstond voor een herdefiniëring van de morele grenzen. Deze behoefte, zo stellen Goode & Ben-Yehuda (1994: 183), verklaart waarom de heksenjachten zo populair konden worden. Het was een desperate poging om de voorgaande morele sociale orde terug te krijgen.

Het tweede aspect gaat over de inhoud. Waarom een heksenjacht, waarom niet iets anders? Hoe kan men de opkomst van een antireligieuze ideologie, gefocust op heksen, verklaren? Het antwoord op die vraag zit hem in precies het tegenovergestelde karakter van die ideologie. Door het negatieve, het slechte, te benadrukken wordt juist benadrukt hoe het eigenlijk zou moeten zijn. Alleen demonen en heksen konden voor dit doel gebruikt worden omdat er geen andere bestaande of verzonnen bedreiging was voor de christelijke legitimiteit. De uitbreiding van hekserijtheorieën in een complexe religieuze ideologie was dan ook een direct gevolg voor de behoefte aan een theoretisch construct om de anomie en opwinding in die periode te kunnen verklaren. Deze ideologie culmineerde in de daadwerkelijke vervolging van heksen, ten eerste omdat het met dat doel bedacht was, en ten tweede omdat de rechtszaken en executies een voorbeeld zijn van het doel van de onderneming om de morele grenzen te herdefiniëren. Het succes van de heksenjachten bleek echter nihil te zijn, de preventie of omkering van sociale veranderingen, het primaire doel, werd niet bereikt (idem: 183). Goode en Ben-Yehuda merken hierover op:

“(...) generally speaking, it appears, then, that when a community so vehemently and desperately tries to restore its moral boundaries, it is doomed to fail. It is possible that

the very attempt is in itself a symptom that profound change is taking place, that it is impossible to "go back", so to speak." (Goode & Ben-Yehuda, 1993: 182)

Het derde aspect gaat over het doelwit. Waarom waren vrouwen het voornaamste slachtoffer van de heksenjacht? De veranderingen in de economie, demografie, de structuur van de familie en in het bijzonder de veranderende rol van vrouwen maken duidelijk waarom zij het voornaamste doelwit waren. De toename van het aantal ongetrouwde vrouwen, het voorkomen van prostitutie en kindermoord en het gebruik van voorbehoedsmiddelen vormden een opvallend complex van problemen dat de aandacht trok. Vrouwen werden daardoor een bruikbaar symbool in de hekseryideologie. Daarnaast vormden vrouwen ook een veilig en gemakkelijk doelwit: ze hadden al een lage status en het gebrek aan macht maakten hen een gemakkelijk doelwit voor wijdverspreide vervolgingen (idem: 183).

De morele paniek over heksery eindigde toen de aanvangcondities niet langer meer bestonden. De ruimtelijke verdeling van de heksenjachten waren een direct resultaat van de aanwezigheid, of afwezigheid van deze condities. Zo vonden er alleen vervolgingen plaats in die landen en gebieden waar de macht van de kerk zwak was. Waar de kerk een sterke invloed had, of waar geen sociale verandering was waar te nemen (of beide) vonden bijna geen vervolgingen plaats. Het verdwijnen van de condities in de zeventiende eeuw betekende dan ook het onvermijdelijke einde van de heksenwaan (idem: 183 – 184). De natiestaat kwam op en de loyaliteit van mensen verschoof van de kerk naar de staat. Toen de scheiding tussen kerk en staat eenmaal een feit was, viel de basis voor de morele paniek van de heksenjachten weg. Haar redenen en populaire steun verdwenen, de heksenjachten hadden geen doel meer (idem: 182).

Zoektocht naar identiteit

De heksenvervolgingen zijn dus te verklaren wanneer deze geplaatst worden tegenover de grote sociale veranderingen in de middeleeuwse samenleving. De overgang van een feodale samenleving naar een gedifferentieerde samenleving zorgde voor veel onrust in de samenleving. Het leidde tot een existentieel probleem. De heksenjacht is dan ook wel beschreven als een *"collectieve zoektocht naar identiteit"* (Klapp in Goode & Ben-Yehuda, 1993: 171). De morele paniek werd door morele entrepreneurs, die een duidelijk eigenbelang hadden, aangegaagd in een poging om weer terug te keren naar de morele grenzen van de feodale samenleving.

Vindt er op dit moment niet eenzelfde proces plaats in Nederland? De samenleving hier is immers ook onderhevig aan veranderingen. Nederland is sinds de jaren zestig getransformeerd: van een voornamelijk emigratieland naar een immigratieland. Overigens kwam de officiële erkenning hiervan door de regering pas in de jaren negentig (DEMOS, 2000). De komst van niet-westerse migranten bracht ook de islam naar Nederland toe. Hierdoor vervaagde de duidelijke, fysieke grens die er bestond tussen de islam en het christendom. Islamkenner Olivier Roy merkt hierover op:

“Op het moment dat de grenzen tussen grote beschavingen vervagen, ziet men theorieën en bewegingen ontstaan die dergelijke spoken juist een nieuw leven willen inblazen: als gevolg van de ‘botsing’ of de ‘dialogoog’ tussen beschavingen en van alle mogelijke vormen van communitarisme worden nieuwe grenzen vastgesteld, die echter van ieder concreet territorium verstoken zijn. Ze zetten zich vast in de geesten, in het gedrag en in de taal. Ze worden vooral met zoveel felheid opgeëist omdat ze nog moeten worden uitgevonden.” (Roy, 2003: 9)

De komst van de islam naar Nederland is niet alleen lastig voor moslims; zij moeten nu hun geloof herdefiniëren in een omgeving waarin de islam niet de dominante godsdienst is, maar zij roept ook bij de oorspronkelijke Nederlandse bevolking existentiële vragen op. Die wordt geconfronteerd met een veranderende samenleving, met andere groeperingen, andere afwijkende normen, waarden en gebruiken. Ook de ‘Nederlander’ wordt geconfronteerd met een identiteitsprobleem. De WRR (2007) stelt dan ook: *“De vraag naar wat Nederland is en wie ‘wij’ zijn wordt ingegeven door een aantal maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering, europeanisering, individualisering en multiculturalisering. Met name de multiculturele samenleving is in Nederland het kristallisatiepunt geworden van de zoektocht naar de Nederlandse identiteit.”* (WRR, 2007: 11). Dat er een zoektocht is naar de Nederlandse identiteit blijkt wel uit initiatieven als het “historisch canon”, een initiatief van de onderwijsraad nadat zij had geconstateerd dat *“er in het onderwijs een tekort was aan “aandacht voor de ‘canon’ als uiting van onze culturele identiteit”, terwijl er vandaag de dag juist behoefte is aan onderhoud van het collectief geheugen”* (entoen.nu, ND). Historicus Maarten van Rossen noemde dit initiatief overigens: *“Misbruik van het verleden voor politiek-culturele doeleinden”* (van Rossen, 2005).

Globalisering werd een lange tijd, ongeveer vanaf de jaren zeventig, positief tegemoet betreden met ideeën over kosmopolitisme en wereldburgerschap. Nu lijkt het er echter op dat men zich steeds meer naar binnen richt. De meeste mensen zoeken nu hun zingevende kaders op een lager geografisch niveau: dat van de staat, de regio of zelfs de stad. Men kan stellen dat immigratie, vanuit de natiestaat gezien, een ‘interne’ vorm van globalisering is. De toegenomen culturele pluraliteit zorgt dus voor vragen over de nationale identiteit. Maar ook is door globalisering het proces van migratie en vestiging van karakter veranderd. Door moderne communicatiemiddelen hebben migranten meer mogelijkheden om eenvoudig contact met het thuisland te onderhouden. Deze nieuwe ‘transnationale migranten’ hebben mogelijk een andere identiteitsontwikkeling dan eerdere groepen migranten. Het WRR stelt dan ook dat meervoudigheid in termen van culturen en bindingen van inwoners en de dynamiek die dat met zich meeneemt een blijvend kenmerk van Nederland zal zijn (WRR, 2007: 24 - 25).

Het WRR stelt dat de huidige aandacht voor nationale identiteit vooral beschouwd wordt als een recept tegen onwenselijke ontwikkelingen binnen de multiculturele samenleving. De nationale identiteit wordt dan een vehikel voor nationale samenhang en een voorbeeld en

streefbeeld voor migranten die zich in Nederland hebben gevestigd. Het WRR stelt dan ook dat het *integratievraagstuk* een *identiteitsvraagstuk* is geworden. Het heeft nu te maken met loyaliteit en kiezen voor Nederland. Integratie wordt, zo stelt het WRR, dan ook steeds meer voorgesteld als een 'zero-sum game': migranten moeten kiezen voor Nederland en afstand doen van het land van herkomst of andere loyaliteiten (WRR, 2007: 11).

Het identiteitsvraagstuk zagen we ook al bij de heksenjachten. De morele paniek was een poging om de sociale veranderingen die gaande waren terug te draaien, of in ieder geval te stoppen. De morele paniek betreffende de islam kan ook vanuit die optiek bekeken worden. De eis aan migranten om zich cultureel aan te passen, of te assimileren, is een poging om de multiculturele samenleving terug te laten keren naar een homogene samenleving, met daarin dezelfde gedeelde progressieve normen en waarden.

Duijvendak (2005) stelt dat de meerderheid van de Nederlandse bevolking qua culturele opvattingen erg homogeen en gelijkvormig is. In andere landen kunnen er verschillende culturele opvattingen heersen over bijvoorbeeld gender en seksualiteit, maar in Nederland heeft de meerderheid van haar inwoners min of meer progressieve opvattingen over deze onderwerpen. Deze culturele homogenisering is in Nederland al gaande sinds de jaren zestig. Doordat de meerderheid van de Nederlandse burgers zo weinig van elkaar verschillen lijkt het erop, zo stellen de onderzoekers, dat de Nederlandse samenleving haar vermogen verloren heeft om met culturele verschillen om te gaan. Sinds de jaren negentig is men in Nederland steeds minder bereidwillig om ruimte te bieden aan culturele verschillen. Duijvendak et al. stellen dat de Nederlandse meerderheid hun gedeelde progressieve waarden gebruiken om moslimmigranten te stigmatiseren en buiten te sluiten (Duijvendak et al., 2005: 10 – 12).

Men kan zich afvragen waarom de zoektocht naar de 'Nederlandse' identiteit nu plaats vindt en niet bijvoorbeeld twintig jaar geleden, of ruim vijftig jaar geleden, toen de eerste moskee in Nederland, de Mobarak moskee in Den Haag, gebouwd werd. Hans Janmaat zorgde namelijk in de jaren tachtig al voor veel beroering met zijn Centrum Democraten, en daarvoor de Centrumpartij. Voor zijn uitspraak, "*Wij schaffen, zodra wij de mogelijkheid en de macht hebben, de multiculturele samenleving af*", werd hij in 1997 veroordeeld wegens het aanzetten tot rassendiscriminatie. Janmaat was, zo meent politicoloog Meindert Fennema, zich in toenemende mate tegen de islamieten gaan keren. Hij vond de Surinamers niet zo gevaarlijk, hooguit een beetje lui, aldus Fennema, maar de islamieten zag hij als een vijfde colonne (Stein, 2006). Toch wist Janmaat nooit meer dan drie zetels te behalen in het Nederlandse parlement. Frits Bolkestein wist in 1991 wel een politiek debat te starten over de vermeende onverenigbaarheid van de islam en 'westerse waarden', waarin hij stelde dat de integratie met 'leef' moest worden aangepakt. Dit debat leidde tot een aantal publieke discussies, maar deze verstomden na verloop van tijd weer en men ging weer over tot de orde van de dag (Bolkestein, 1991; Entzinger, 2005).

Het is opmerkelijk dat Janmaat in 1997 werd veroordeeld voor uitspraken die nu door velen vrijelijk gebruikt worden. Fennema stelt dan ook: *“Alleen Fortuyn heeft een keer gezegd dat Janmaat niet op alle punten ongelijk had. Alle anderen die zijn standpunten hebben overgenomen, zijn doodsbang om met hem in verband te worden gebracht”* (Stein, 2006). Waarom Janmaat destijds voor zijn standpunten niet de handen op elkaar kreeg kwam, zo stelt Fennema, doordat er in Nederland jarenlang *“een klimaat van politiek correcte vervolging [heeft] gehangen”*. Alles wat naar rechts zweemde werd gezien als fout. Links, ook al was het nog zo onverdraagzaam en gewelddadig, werd gezien als prima. Het gevolg van dit politieke klimaat, aldus Fennema, was dat er naar Janmaat werd gekeken alsof hij *“de duivel in eigen persoon was. Mensen hadden paniek in hun ogen als hij ergens binnen kwam, ze weigerden hem een hand te geven, bijna niemand wilde met hem praten”* (Stein, 2006).

Fortuyn wist de dominantie van het linkse denken te doorbreken. Door gebruik te maken van het nieuwe realisme (Prins, 2002), en zich stevig af te zetten tegen het paarse beleid, wist Fortuyn het dominante, progressieve discours te doorbreken. Een groot probleem van de politiek in Nederland was, volgens Fortuyn, het ontbreken van een grote, samenhangende visie, een blauwdruk voor de toekomst. Hij stelde dat de leden van de Tweede Kamer weliswaar veel detailkennis hebben, maar geen visie. Het politieke debat verloor ook nog eens aan belang als gevolg van het proces van ideologische convergentie: de trek naar het midden. De partijen begonnen naar elkaar toe te groeien. Zij beconcurrerden elkaar steeds minder op grond van uitgewerkte visies over de inrichting van de maatschappij. Men geloofde niet meer in de maakbaarheid van de samenleving (Voerman & Lucardie, 2002). Pim Fortuyn zette zich sterk af tegen het gebrek aan visie bij Paars, dat volgens hem samen ging met het gedogen van problemen. Zo stelde Fortuyn:

“Door het Paarse gedoogbeleid is een tweedeling in de hand gewerkt, waardoor grote groepen allochtonen niet actief deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. (...) De LPF wil daaraan met kracht werken, maar eist ook de volle inzet van de minderheden, want het is de moeite waard om Nederlander te zijn.” (LPF, 2002: 1)

Fortuyn bracht dus een culturele integratieagenda in een politieke arena die zich voornamelijk bezighield met sociaaleconomische vraagstukken. Fortuyn wist met succes een nieuwe scheidslijn, gebaseerd op culturele opvattingen, de politiek in te brengen (Pelikaan, 2004: 222). Nederland kent nu een nieuw integratieframe, waarin niet de sociaaleconomische achterstanden van migrantengroepen centraal staan, maar de culturele verschillen (Snel, 2003). Dit integratieframe, in combinatie met het nieuwe realisme (Prins, 2002), zorgt ervoor dat uitlatingen als *“Vol=vol”* nu gebruikt kunnen worden, zonder dat dit tot veel ophef leidt. Het zorgt er ook voor dat men gaat eisen van migranten dat ze zich aanpassen aan de Nederlandse normen en waarden en afstand nemen van hun eigen cultuur.

Probleemjongeren

De morele paniek over de islam is ook niet vluchtig doordat er, naast de bezorgdheid die er is ontstaan over integratie in Nederland, ook nog een aantal andere processen plaatsvinden

die ervoor zorgen dat de bezorgdheid over de islam niet afneemt. Een daarvan is de overlast veroorzaakt door jongeren met veelal een moslimachtergrond. Deze overlast en criminaliteit worden door velen als problematisch ervaren. De oorzaak voor de hoger dan gemiddelde criminaliteit van Marokkanen en Turken (Bovenkerk, 2002: 213) wordt vaak gezocht in de Marokkaanse of Turkse cultuur, of in de islam zelf. Wilders geeft bijvoorbeeld het volgende antwoord op de vraag of er een direct verband bestaat tussen criminaliteit en de islam:

“Absoluut. De cijfers tonen dat aan. Een op de vijf Marokkaanse jongeren staat als verdachte bij de politie geregistreerd. Hun gedrag vloeit voort uit hun religie en cultuur. Je kunt dat niet los van elkaar zien. De paus had laatst volkomen gelijk: de islam is een gewelddadige religie. Islam betekent onderwerping en bekering van niet-moslims. Die interpretatie geldt in de huiskamers van die probleemjongeren, in de moskeeën. Het zit in die gemeenschap zelf.” (Wilders, 2006b)

Wilders is niet de enige die een direct verband ziet tussen criminaliteit en de islam. Ook Marco Pastors, voormalig wethouder van Rotterdam en voorzitter van Leefbaar Rotterdam, deelt deze opvatting. Hij stelde ondermeer dat moslims zelf de islam gebruiken als een verklaring voor het (wan)gedrag. Criminoloog Hans Werdmölder meent dat dit soort uitspraken feitelijk onjuist zijn. Bij veel misdrijven waar moslimjongeren bij betrokken zijn, speelt religie nauwelijks een rol. Hij stelt dat deze jongeren in het algemeen vrij weinig weten over hun geloof. En wanneer ze een beroep doen op de islam als een religieuze vrijbrief, dan is dit nog steeds onjuist. Ook volgens de islam mag een moslim, zo stelt Werdmölder, niet stelen, mensen in elkaar slaan of onheus bejegenen. Hij betitelt dit dan ook als *“gewoon intolerant gedrag”* (Werdmölder, 2006).

Maar hoe komt het dan dat moslimjongeren oververtegenwoordigd zijn in de misdaadcijfers? Het debat over de vraag of cultuur een factor is in de verklaring van allochtone criminaliteit is nog steeds gaande. Werdmölder (2006) stelt dat de krijgscultuur in het Rifgebergte, waarin jongens opgroeien in een harde en autoritaire wereld, die terug is te vinden bij de tweede generatie Marokkanen, botst met de Nederlandse feminie en gedogende stijl, gebaseerd op onderhandelen. Hij is dan ook van mening dat het criminele en aanstootgevende gedrag van Marokkaanse jongens vooral een etnische oorsprong heeft en niets te maken heeft met wat Wilders een ‘tsunami van een wezensvreemde cultuur’ noemt die steeds dominantier wordt, maar met *“intolerant gedrag van jongens die behoren tot een Marokkaanse minderheid, die al meer dan dertig jaar problemen heeft met haar innesteling in de Nederlandse samenleving. Het is ook de prijs die we gezamenlijk betalen voor onze tolerante houding en overheidsbeleid, jarenlang gekenmerkt door ‘integratie met behoud van eigen taal en cultuur’”* (Werdmölder, 2006). Er worden echter ook andere verklaringen gegeven voor het probleemgedrag van moslimjongeren die niet gebaseerd zijn op de etnische herkomst. Immers, zoals we eerder zagen is een gevaar bij het nemen van cultuur als verklarende factor dat men vervalt in essentialistisch denken. Cultuur wordt dan gezien als een vaststaande en autonome entiteit, en niet als

iets wat voortdurend geproduceerd en gereproduceerd wordt door mensen. Snel en Stock (2008) merken dan ook op dat cultuur, net als religie, niet te gebruiken is om menselijk handelen te verklaren. Zeker bij migranten, een groep die onderhevig is aan een proces van snelle veranderingen van opvattingen en gedrag en die talrijke keuzemogelijkheden voor identificatie heeft is, volgens Bovenkerk, een constructieve blik nodig omdat de relatie tussen cultuur en criminaliteit veel ingewikkelder is dan uit studies in Nederland blijkt (Bovenkerk, 2002: 236 – 237).

Bovenkerk stelt dat sociaaleconomische factoren ook een rol spelen. Hij meent dat allochtone criminaliteit daarom voor een deel een schijnprobleem is. Wanneer de criminaliteit van allochtone jongeren wordt vergeleken met autochtone jongeren met eenzelfde demografische en sociaaleconomisch profiel dan valt al een groot deel van het onderscheid weg (Bovenkerk, 2002: 240). De culturele variatie binnen criminaliteit is voor een deel ook te begrijpen wanneer er gekeken wordt naar het delinquentiepatroon in het land of streek van herkomst en de reproductie daarvan (idem: 241). Er is dan sprake van criminele emigratie. Het is bekend dat sommige Marokkaanse jongeren al in contact waren gekomen met justitie en politie in Marokko voordat ze naar Nederland kwamen of werden gehaald door hun vaders in het kader van gezinshereniging (idem: 235). Voor een ander deel kan de variatie verklaard worden doordat er opportunistisch gebruik gemaakt wordt van de economische en sociale mogelijkheden die de nieuwe samenleving aan criminaliteit biedt (zoals drugsexport, fraude met sociale voorzieningen). Bovenkerk stelt dat als er een culturele component is binnen allochtone criminaliteit deze gezien moet worden als gevolg van een cultureel misverstand of als het resultaat van de botsing van inzichten over goed en kwaad (idem: 241).

Criminoloog Jan-Dirk de Jong stelt dat door hun eenvoudige en plausibele karakter culturele verklaringen voor het deliquente groepsgedrag van Marokkaanse jongens in de media populair zijn en daarin voortdurend gereproduceerd worden (2007: 19). Hij is van mening dat maatschappelijke achterstand alleen niet voldoende de oververtegenwoordiging verklaart van Marokkaanse jongens in de criminaliteitsstatistieken. Een culturele verklaring is volgens hem dan ook niet afdoende. 'Typisch Marokkaans' gedrag kan volgens hem dan ook beter verklaard worden door te kijken naar specifieke elementen van de straatcultuur en de wijze waarop deze zich heeft ontwikkeld in achterstandswijken met daarin veel 'Marokkanen'. Uit zijn onderzoek blijkt dan ook dat het opvallende gedrag voortkomt uit algemene processen van groepsvorming en gedragsafstemming (De Jong, 2007: 210 – 212).

Worden de problemen met de Marokkaanse straatjongens groter gemaakt dan ze daadwerkelijk zijn en zijn ze dus disproportioneel van aard? Op deze vraag is geen eenduidig antwoord te geven. Zo stelde korpschef Jan Stikvoort van de gemeente Gouda naar aanleiding van een debat in de tweede kamer over het besluit van buschauffeurs om bepaalde delen van Gouda te mijden wegens problemen met Marokkaanse jongeren en waarin

de PVV opriep om het leger uit Uruzgan terug te halen en te stationeren in Gouda (Volkskrant, 2008b): *“In deze regio hebben we vaker last van autochtone plattelandsjongeren die snuiven, spuiten en zuipen. (...) Maar ik zie dat de politiek liever in de hypesfeer duikt op allochtonen.”* (interview in de Volkskrant, 2008a). Werdmölder merkte naar aanleiding van deze uitspraak op: *“De korpschef kan het bagatelliseren in Gouda, maar eigenlijk is het gedrag van die jongens daar in twintig jaar niet verbeterd.”* (Werdmölder, 2008). Hij wees daarbij op een onderzoek uit 1987 waarin staat dat 28% van de Marokkaanse jongens in Gouda met de politie in aanraking komt. Werdmölder stelt dan ook dat de Nederlandse samenleving al tien jaar lang te maken heeft met vele overlastincidenten met Marokkaanse jongeren. Dit heeft volgens hem voor het volgende gezorgd: *“De samenleving is het irritante gedrag van deze groepjes spuugzat en zegt dat ook. Wat zij zich denken te kunnen permitteren, is nergens te tolereren, zo vindt men nu. Niet hier en niet in Marokko.”* (idem) Ook stelt hij dat de Marokkaanse gemeenschap nu de hand in de eigen boezem begint te steken terwijl voorheen altijd stevast aan de media de schuld werd toegeschreven.

De meeste onderzoekers zijn het erover eens dat de islam niet de oorzaak is van het probleemgedrag van Marokkaanse jongens. Het gedrag van hen heeft, zo stelt Werdmölder (2006), niks te maken met de islam en is daar zelfs mee in tegenspraak. Dit betekent echter niet dat de islam niet meer aangemerkt wordt als verklarende factor. Geert Wilders, die het bijvoorbeeld heeft over ‘straatterroristen’ (Wilders, 2005: 9), maakt deze koppeling nog wel. De ophef die er dan ook bestaat over het probleemgedrag van Marokkaanse jongens draagt dan ook bij aan de bezorgdheid van mensen ten aanzien van de islam. Dit omdat mensen toch een verband zien tussen de islam en criminaliteit, ook al bestaat dit verband volgens onderzoekers niet.

Buitenlandse inmenging in Nederland

De angst voor de islam heeft ook te maken met de bezorgdheid die bestaat over de invloed van het buitenland op Nederlandse moslims. Een voorbeeld daarvan is de ophef die ontstond over het voornemen van Marokko om imams naar Nederland te sturen. PvdA-kamerlid Jeroen Dijsselbloem merkte hierover op: *“Dat vaderlijke gedrag moet ophouden. De Marokkaanse gemeenschap in Nederland bepaalt zelf wel welke imams zij aanstellen.”* (geciteerd in: Elsevier, 2008a) De angst voor buitenlandse inmenging in de Nederlandse samenleving, en de mogelijke gevolgen die dit heeft voor de samenleving, is niet nieuw. Zo riepen de katholieken veel angst op bij de protestanten in Nederland in de 19^e eeuw en werden de communisten gezien als ‘het rode gevaar’ in de jaren vijftig van de vorige eeuw. De protestanten protesteerden tijdens de Aprilbeweging in 1853 tegen de benoeming van bisschoppen door Rome. In twee weken tijd werden destijds ruim 200.000 handtekeningen verzameld, meden protestanten de winkels van rooms-katholieken en kwam er een stroom van brochures, pamfletten, spotprenten en straatliedjes die de angst voor de rooms-katholieke kerk aanwakkerde. De angst voor de katholieken destijds kwam voort uit de gedachte dat deze kerkgangers een gemakkelijke prooi vormden voor de bisschoppen. Een-

zelfde gedachte is nu waar te nemen bij de angst voor radicale imams. Achteraf bleek echter dat de benoeming van de bisschoppen een volgende stap was in de emancipatie van de katholieken in de Nederlandse samenleving, onder andere door het creëren van een eigen katholieke zuil (van Raak, 2003).

Eenzelfde angst voor buitenlandse inmenging was waarneembaar tijdens de koude oorlog. Vooral in Amerika leefde deze angst sterk. In een toespraak die de Amerikaanse senator Joseph McCarthy op 9 februari 1950 hield zei hij *"I have here in my hand a list of 205 -a list of names that were made known to the Secretary of State as being members of the Communist Party"* (geciteerd in Navasky, 2001). Met deze toespraak begon in Amerika een periode, die ook wel bekend was als het "McCarthyism", een periode waarin anticommunistische sentimenten en de angst voor communisme in de Amerikaanse samenleving snel toenam. Duizenden Amerikanen werden beticht van communistische sympathieën of van spionage voor de Sovjet-Unie en zij moesten zich verantwoorden tegenover onderzoekspanels die vaak op basis van dubieus bewijs of enkel verdenkingen mensen konden veroordelen. Hierdoor raakten duizenden Amerikanen hun baan kwijt of verdwenen zelfs achter de tralies. Later zou blijken dat de lijst die McCarthy in zijn hand had leeg was (Navasky, 2001).

Ook in Nederland bestonden veel anticommunistische gevoelens. Deze zijn echter nooit zo op de spits gedreven als in Amerika ten tijde van McCarthy. In Nederland stond men aanvankelijk na de tweede wereldoorlog welwillend tegenover Nederlandse communisten. Dit vanwege de grote opofferingen van hen in het verzet. De CPN (Communistische Partij Nederland) behaalde in 1945 dan ook 10,6% van de stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen en het dagblad *"De Waarheid"* was tot 1949, toen het verbod op de Telegraaf werd opgeheven, het meest gelezen dagblad van Nederland. Maar deze welwillendheid sloeg snel om in vijandigheid na het uitbreken van de koude oorlog en de greep naar de macht van de communisten in Praag in 1948. Zo kreeg de CPN tot 1965 geen toegang tot de radio en de televisie. Andere partijen kregen die wel via 'zendtijd voor politieke partijen'. De reden hiervoor was de vermeende staatsvijandigheid van de CPN. Ook in maatschappelijk opzicht ondervonden communisten in Nederland van 'gewone' mensen veel vijandigheid en werden zij door hen veelvuldig beledigd (Withuis, 2007: 21 - 22).

De angst voor het communisme en het katholicisme destijds hing samen met angst voor buitenlandse inmenging in de Nederlandse samenleving en de vermeende schadelijke gevolgen die dat zou kunnen hebben. De ophef die ontstaat over het voornemen van Marokko om imams naar Nederland te sturen is hiermee te verklaren. Gecombineerd met het hedendaagse idee dat integratie voornamelijk een identiteitsvraagstuk is, waarbij dubbele loyaliteiten zoveel mogelijk vermeden moeten worden en de immigrant duidelijk moet kiezen voor Nederland is het voornemen van Marokko om zich te bemoeien met de Marokkaanse gemeenschap niet in goede aarde gevallen in de Nederlandse politiek. Toen bekend werd dat Marokko de Marokkaanse gemeenschap in Nederland zag als een 'zeventiende regio' van dat land stelde het CDA-kamerlid Madeleine van Toorenburg het volgende: *"We hebben*

moeite op drift geraakte Marokkaanse jongeren mee te laten doen in de samenleving.[...] Ik zit er niet op te wachten dat Marokko druk uitoefent de andere kant op." (geciteerd in: Elsevier, 2008b)

De angst voor buitenlandse inmenging wordt ook verhoogd omdat de islam, een onbekende godsdienst, zichtbaar is geworden in de publieke ruimte. Oud-minister van integratie Ella Vogelaar zegt over deze publieke zichtbaarheid: *"Ineens waren daar de hoofddoeken, weigerden sommige mannen om vrouwen een hand te geven, kwamen er moskeeën met minaretten. Velen van ons voelen zich er ongemakkelijk bij. De buurt, het straatbeeld veranderen – Nederland was toch al gesecculariseerd?"* (Vogelaar, 2009)

Er is een opvallend verschil tussen de zichtbaarheid van communisten en moslims in Nederland. De leden van het CPN waren duidelijk zichtbaar via acties in bedrijven en via demonstraties. Men diende echter lid te zijn van het CPN voordat men mee kon doen aan deze acties. Daarnaast was het CPN sterk gekant tegen individuele acties, haar leden hielden zich aan de partijorders. Voor de buitenwereld was dit, zo stelt Wildhuis, zowel eng als veiliger. Eng, omdat de onderworpen niet meer zelfstandig nadenkt; veiliger omdat die discipline met zich meebracht dat men zelden vanwege een bepaald gedrag voor onaangename verassingen kwam te staan. Deze duidelijke afbakening van de groep, of lidmaatschap ervan, ontbreekt bij moslims. Het is bij moslims een stuk moeilijker om een onderscheid te maken tussen de gewone, onschuldige gelovige en extremisten die zich in een oorlog met het westen achten. Dit kan als gevolg hebben dat op basis van louter het uiterlijk mensen als moslim worden gedefinieerd en vijandig bejegend (Wildhuis, 2007: 22). Vooral bij de radicale islam is men bang voor buitenlandse inmenging. Immers, via internet kunnen haatzaaiende boodschappen worden verspreid en moslimjongeren kunnen door rondtrekkende, ongrijpbare leiders worden beïnvloed en daardoor radicaliseren (idem: 21).

Ella Vogelaar stelt dan ook dat de islam in de eerste plaats synoniem is geworden voor fundamentalisme en terrorisme. *"Een kleine groep moslims gebruikt het geloof als rechtvaardiging voor moordpartijen, recent nog in Mumbai. Bij elke aanslag realiseren we ons dat het ook Nederland kan treffen. Dat maakt angstig en onzeker"* (Vogelaar, 2009). De angst voor de islam hangt dan ook samen met de meer radicale varianten ervan en de mogelijke schade die zij kan aanrichten, of al heeft aangericht in Nederland en in het westen.

De radicale islam

Door globalisering is ook de radicale islam naar het westen gekomen. Terrorismen, uitgevoerd in naam van de islam door geradicaliseerde jongeren die opgegroeid zijn, of lange tijd gewoond hebben in westerse landen, is hier een voorbeeld van. Islamkenner Olivier Roy stelt dat de plegers van aanslagen op westerse doelen, bijvoorbeeld die op 11 september 2001 in Amerika, 11 maart 2004 in Madrid en 7 juli 2005 in Londen, weinig te maken hebben met de traditionele islamitische religieuze gemeenschap of cultuur (of zelfs maar met de traditionele islam). Hij stelt dat de daders gebroken hebben met hun verleden en familie.

Individueel maakten zij een proces van her-islamisering door binnen een kleine cel van gelijkgestemden en daar creëerden zij hun eigen islam (Roy, 2004: 41).

Roy stelt dat de Europese Islam in snel tempo is veranderd van een geïmporteerde islam naar een Europese of 'universele' islam. De geïmporteerde vorm van de islam wordt voornamelijk geïmplementeerd door migranten die banden met hun land van herkomst willen onderhouden. De universele islam wordt voornamelijk aangehangen door moslims die in Europa geboren zijn en het land van herkomst niet meer beschouwen als een referentiepunt. De Europese islam kan verschillende vormen aannemen. Eén mogelijke vorm, naast andere, is de creatie van nieuwe gemeenschappen langs supranationale lijnen. Deze lijnen worden gevormd doordat Europese islamieten zich identificeren met een universele *oemma*, een universele geloofsgemeenschap. Deze universele geloofsgemeenschap staat los van het land van herkomst van de migrant. Olivier Roy is van mening dat deze *oemma* potentiële problemen ten aanzien van radicalisme en geweld in zich heeft. Hij stelt namelijk dat ideologische radicalisering het gevolg is van een vervreemding van jongeren, een verschijnsel dat veelvuldig voorkomt in sociaal zwakke of achterstandswijken. Ronselaars voor radicaal islamitische groeperingen vinden hier gemakkelijk werkloze jonge mannen van de tweede of derde generatie die geen band meer hebben met de traditionele islam. Het is dan ook opvallend dat de meeste geradicaliseerde moslimjongeren een westerse opleiding hebben gehad en voor langere periodes volledig westers geleefd hebben, inclusief alcohol en vriendinnetjes voordat zij 'wedergeboren moslims' werden in de moskee of gevangenis. Volgens Roy past Mohammed B., de moordenaar van Theo van Gogh, ook in dit patroon (2004: 28 – 30). Hij was geïntegreerd, sprak nauwelijks Arabisch en verdedigde de 'islam' in het algemeen als een *oemma* zonder een verwijzing te maken naar het Midden-Oosten (idem: 35).

Terrorisme volgt dan ook niet automatisch uit de islam. Eerder is het een gevolg van een radicalisering van ontheemde jongeren in West-Europa die zich wenden tot de *oemma* voor zingeving. Vaak wordt opgemerkt dat bij het merendeel van de huidige conflicten in de wereld moslims betrokken zijn. Bij een nadere analyse, stelt Roy, blijkt dat die conflicten in de regel nooit door de islam worden bepaald (al kan ze wel medebepalend zijn). De Serviërs hebben bijvoorbeeld de islamitische factor gebruikt tijdens hun aanval op de Bosniërs, maar niet tijdens hun aanval op de Kroaten. In beide gevallen was er echter sprake van een etnisch-nationaal conflict. Roy stelt dan ook dat doordat de breuklijn tussen Noord en Zuid, tussen Europa en de Derde Wereld, dwars door moslimlanden heenloopt. Dit verklaart waarom etnische en nationalistische conflicten die typisch de nasleep zijn van het imperialisme (bijvoorbeeld Tsjetsjenië) of van het uiteenvallen van rijken geanalyseerd worden volgens een religieus schema, terwijl ze etnisch en nationalistisch van aard zijn (Roy, 2003: 20).

Is alle aandacht voor terrorisme niet disproportioneel wanneer er gekeken wordt naar de daadwerkelijke schade die het aanricht? De voormalige Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding Tjibbe Joustra gaf tijdens een toespraak het volgende voorbeeld:

“(...) na de aanslagen op het WTC – waarbij 3000 slachtoffers vielen- verkozen veel Amerikanen de auto boven het vliegtuig. Kennelijk gaf dat een groter gevoel van veiligheid, óf het gevoel van een aanvaardbaar risico. Als gevolg van dit toegenomen weggebruik vielen echter vervolgens zo’n 1200 extra verkeersdoden. En los daarvan, vallen er in de VS jaarlijks al zesmaal zoveel doden door dronken bestuurders, dan er zijn gevallen bij de aanslagen op het WTC. De maatregelen tegen rijden met en slok op, vallen echter in het niet vergeleken met de maatregelen tegen het internationale terrorisme.” (Joustra, 2008)

Joustra stelt dat mensen terrorisme zien als een risico in de samenleving dat niet geaccepteerd wordt. Een terroristische aanslag is immers niet iets dat iedereen zomaar kan overkomen, maar een gerichte daad met de bedoeling om zoveel mogelijk slachtoffers, schade en maatschappelijke ontwrichting te veroorzaken. Het is dan ook belangrijk om een onderscheid te maken tussen de feitelijke en de gepercipieerde dreiging (Joustra, 2008). De angst voor een aanslag neemt de laatste jaren steeds meer af. In 2005 was 52 procent van de mensen nog angstig daarvoor, in 2008 is dit gedaald naar 13 procent (NCTB, 2008: 9). Over de feitelijke dreiging merkt Joustra overigens op dat de meeste terrorismeslachtoffers in Nederland vielen in de jaren zeventig door gewelddadige ontwikkelingen in de Molukse gemeenschap (Joustra, 2008).

Het dreigingsniveau van terrorisme in Nederland is nu ‘substantieel’. Volgens Joustra liggen hier meer internationale dan nationale factoren aan ten grondslag. Hij stelt dat er de afgelopen jaren complotten zijn ontdekt in andere Europese landen waarbij het internationale profiel een rol lijkt te spelen. Nederland heeft hetzelfde profiel als die landen, namelijk het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Denemarken en Spanje. Voornamelijk de betrokkenheid van Nederland bij Afghanistan speelt hierbij een rol (Joustra, 2008). Toch blijkt de angst voor aanslagen onder Nederlanders niet groot te zijn (13 procent van de bevolking stelt dat ze daar bang voor is). Men maakte zich in september 2008 meer zorgen over de economische ontwikkelingen dan over terrorisme. 56% van de mensen maakt zich daar zorgen over, terwijl 8% van de mensen zich zorgen maakt over terrorisme. (NCTB, 2008: 2) In 2005 maakte 59% van de mensen zich echter nog zorgen over terrorisme (idem: 6). Het uitblijven van aanslagen lijkt dus invloed te hebben in de mate waarin mensen zich zorgen maken over terrorisme. Een nieuwe aanslag kan deze bezorgdheid weer vergroten. Immers, het blijkt dat met weinig middelen vele onschuldige slachtoffers gemaakt kunnen worden en dat de gevolgen van een aanslag catastrofaal kunnen zijn (Joustra, 2008). Terrorismen draagt dan ook bij aan de angst ten aanzien van de islam en zorgt ervoor dat sommige mensen de islam synoniem stellen aan terrorisme en fundamentalisme.

Institutionalisering van integratie

Hierboven zijn in grote lijnen enkele processen beschreven, die samen een voedingsbodem voor de angst voor de islam vormen. Ten eerste zorgt de komst van de islam naar Nederland voor een identiteitsvraagstuk, een vraagstuk waarbij men de oplossing zoekt in het centraal

stellen van de Nederlandse normen en waarden bij de integratie van minderheden in de Nederlandse samenleving. Daarnaast speelt ook de globalisering een rol. Hierdoor kon de radicale islam ook in het westen actief worden, een potentiële bron voor veel onrust en bezorgdheid. Daarnaast speelt ook het (wan)gedrag van migrantenjongens een rol bij de beeldvorming over de islam.

Er is echter nog een ander proces gaande waarmee het langdurige karakter van de morele paniek verklaard kan worden. Goode & Ben-Yehuda stellen namelijk dat een morele paniek ook kan institutionaliseren: *“that is, the moral concern about the target behavior results in, or remains in place in the form of, social movement organization, legislation, enforcement practices, informal interpersonal norms or practices for punishing transgressors, after it [moral panic, MR] has run its course.”* (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 38 – 39)

Is integratie intussen niet een geïstitutioniseerd begrip geworden, zonder dat het daadwerkelijk nog een doel heeft? Schinkel stelt in zijn boek, *“Denken in een tijd van sociale hypochondrie”*, dat er in Nederland sprake is van een integratie-industrie (2007: 136). Wanneer er gesproken en geschreven wordt over integratie dan gebeurt dit zonder integratie goed te definiëren. Schinkel stelt dat het gangbaar is om integratie niet anders te definiëren dan door middel van verschillende indicatoren, een inhoudelijke definitie wordt meestal niet gegeven. Integratie wordt dan gemeten met behulp van bijvoorbeeld indicatoren als taalvaardigheid, levensbeschouwelijke affiliatie en participatie, status op de arbeidsmarkt, arbeidsmarktparticipatie, opleidingsniveau en beroepsstatus (idem: 141). Deze veronderstelde indicatoren van integratie worden nu gezien als integratie zelf. Tevens, zo stelt Schinkel, is het cruciaal dat zulke indicatoren op individueel niveau betrekking hebben, *“ofwel op de individuele migrant, gek of werkloze”* (idem: 141). In het minderhedendebat werd de emancipatie van minderheden nog gezien als een groepsgewijs proces, de integratie van migranten wordt nu echter op individueel niveau geplaatst. *“Als de migrant nu maar binnen de juiste instituties participeert, zich niet al te religieus voordoet, de juiste normen en waarden ‘aanhangt’, dan kan hij of zij als geïntegreerd beschouwd worden”* (idem: 151).

Een tweede probleem, stelt Schinkel, is dat de samenleving wordt voorgesteld als een ‘club’ waar je lid van kunt zijn. Wanneer je wel of niet meedoet wordt bepaald *“door de sociaal geconstrueerde hiërarchie van wat wel en niet belangrijk, c.q. moreel lovenswaardig is”* (idem: 160). Toegang tot de club verkrijgt je nu via inburgering. Schinkel merkt echter op dat sociologisch gezien meedoen ook het volgende is: *“vernietigen, crimineel zijn; afwijken in doen, denken en voelen, zwart werken, een uitkering trekken... kortom alles wat in het huidige discours ‘niet meedoen’ zou zijn”* (idem: 160)

Integratie, zo stelt Schinkel, is intussen een doel op zichzelf geworden in bijvoorbeeld wijkvernieuwing, op de arbeidsmarkt en in de assimilatiepolitiek. De toegenomen privatisering van (re)integratiediensten kan volgens hem dan ook tot niets anders leiden dan dat integratie een probleem blijft, omdat er altijd wel weer nieuwe indicatoren gevonden kunnen worden om bevolkingsgroepen een bepaalde positie toe te wijzen. *“Welk bedrijf zal immers het*

doel, het bewerkstelligen van [integratie], willen bereiken wanneer dat het einde van het bedrijf betekent?" (idem: 160). Integratie is dan ook een symbool geworden, een symbool dat door alle herhaling ervan ondertussen betekenisloos is geworden. Schinkel stelt dat integratie in de media, politiek en wetenschap fungeert als een circulair proces. Wetenschappelijk onderzoek naar integratie wordt gerapporteerd in de media, die media zet het onderwerp daarna op de politieke agenda. Wanneer men dan in de politiek spreekt over integratie, is het een overgecodeerd begrip geworden. En het is weer het politieke agendapunt integratie dat input vormt voor wetenschappelijk onderzoek, dit legitimeert en financiert. Zo komt integratie weer terug in de wetenschap, maar nu veranderd door politieke en gemediatiseerde overcodering. Oftewel: "Er is geen reden, geen waarom van integratie. Integratie is van-zelf-sprekend; bij integratie gaat het om: integratie" (Schinkel, 181).

Integratie, vaak gezien als oplossing voor de identiteitsproblemen van Nederland is dus volgens Schinkel een betekenisloos begrip. In de integratie-industrie is het begrip integratie niet veel meer dan een stel indicatoren waaraan men moet voldoen. Integratie is dan ook pas geslaagd als migranten zich hetzelfde gaan gedragen als de Nederlandse middenklasse, een opvatting over integratie die ook al terug te zien was bij de klassieke assimilatietheorie:

"In general, classic assimilation theory sees immigrant/ethnic and majority groups following a "straight-line" convergence, becoming more similar over time in norms, values, behaviors, and characteristics. This theory expects those immigrants residing the longest in the host society, as well as the members of later generations, to show greater similarities with the majority group than immigrants who have spent less time in the host society." (Brown & Bean, 2006)

De klassieke assimilatie, en dan voornamelijk de eerste versies, zijn veelvuldig bekritiseerd in Amerika omdat ze ervan uitgingen dat minderheden zich zouden aanpassen aan de statische waarden van de witte, protestantse middenklasse (Brown & Bean, 2006). Deze eenzijdige benadering passeert de waarden van de minderheidscultuur en er is tevens een ethnocentrische verwachting dat de Anglo-Amerikaanse cultuur superieur was aan andere culturen (Alba & Nee, 2003: 1 -2).

In de integratie-industrie is integratie echter niet alleen een betekenisloos begrip geworden, het is dus ook een methode waarmee de meerderheidscultuur het 'lidmaatschap van de club', oftewel de samenleving, kan ontzeggen aan een minderheidscultuur. De integratie-industrie heeft er ook baat en eigenbelang bij om bepaalde groepen uit te sluiten van de samenleving en ze daar niet toe te rekenen. Het gaat immers om hun broodwinning. Hetzelfde was ook al te zien bij de heksenjachten. De inquisitie vond hekserij pas een serieus probleem toen zij zonder werk dreigden te raken en ze hun werkterrein probeerden te vergroten (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 160 – 161).

Morele entrepreneurs hebben ook een belang bij het mislukken van integratie. Hun prestige, macht en geloofwaardigheid is namelijk ervan afhankelijk. Politieke partijen die zich

voornamelijk profileren op immigratie en integratie en de problemen die daaruit voortkomen zijn daar een voorbeeld van. One-issue partijen lopen immers het risico dat ze marginaliseren, of zelfs verdwijnen, als deze kwesties niet langer meer relevant zijn in de politiek. Het is dan ook in hun eigenbelang dat ze proberen om deze kwesties relevant te houden.

Conclusie

Opvallend aan de morele paniek ten aanzien van de islam is haar langdurige natuur. Een morele paniek is normaal gesproken vluchtig van aard. In dit hoofdstuk is onderzocht, aan de hand van een ander voorbeeld van morele paniek, namelijk de heksenjachten, hoe het komt dat de bezorgdheid over de islam niet verdwijnt of minder wordt. Een eerste reden die gegeven kan worden is dat de Nederlandse samenleving aan het veranderen is. Ze transformeert van een emigratie- naar een immigratieland, en daardoor ook van een homogene samenleving naar een multiculturele. Dit leidt er ondermeer toe dat het integratievraagstuk is geworden tot een identiteitsvraagstuk (WRR, 2007: 11). De oplossing voor een geslaagde integratie wordt nu gezocht in een culturele aanpassing van migranten aan de Nederlandse cultuur. Net zoals bij de heksenjachten kan dit opgevat worden als een poging om terug te keren naar de oude, homogene cultuur.

De transformatie van Nederland tot een immigratieland hangt samen met de toenemende globalisering van de wereld. Hierdoor is de islam verspreid geraakt over de gehele wereld. Een bron van zorg is de invloed die het buitenland op Nederland zou kunnen uitoefenen, bijvoorbeeld doordat het land van herkomst imams naar Nederland stuurt, maar ook door radicale imams die in verschillende landen opereren en jongeren helpen te radicaliseren. Internet is bij dit laatste verschijnsel een belangrijke hulpbron die radicaliserende jongeren helpt om hun eigen islam te creëren, een islam die weinig te maken heeft met de traditionele islam (Roy, 2004: 41). Radicalisering en terrorisme dragen beide bij aan de bezorgdheid die is ontstaan in Nederland met betrekking tot de islam. Daarnaast is het ook moeilijk om op basis van uiterlijk een onderscheid te maken tussen 'gewone' moslims en geradicaliseerde moslims, waardoor het kan lijken alsof de groep radicale moslims groter is dan in werkelijkheid.

Een andere bron van bezorgdheid is het probleemgedrag van veel migrantenjongens en hun oververtegenwoordiging in de misdaadstatistieken (Bovenkerk, 2002: 213). De verklaring voor dit gedrag moet gezocht worden in culturele of sociaaleconomische factoren. De islam zelf is niet geschikt als een verklaring, mede omdat ook de islam dit soort gedrag afkeurt en omdat de jongeren die zich eraan schuldig maken dat niet doen vanuit religieuze motieven (Wermölder, 2006). Velen leggen desondanks wel een link tussen dit gedrag en de islam waardoor dit gedrag ook bijdraagt aan de bezorgdheid van velen over de islam in Nederland.

Er spelen dus een aantal processen een rol die de bezorgdheid over de islam in Nederland in stand houden. Hierdoor kan het gebeuren dat er nu nog steeds veel aandacht is voor de islam en de vermeende problemen daarmee. Dit wil echter nog niet zeggen dat de mate van

bezorgdheid en vijandigheid altijd op hetzelfde niveau zit of alleen maar toeneemt. Goode en Ben-Yehuda stellen dan ook dat *“the degree of hostility generated during a moral panic tends to be fairly limited temporally; the fever pitch that characterizes a society during the moral panic during its course is not typically sustainable over a long stretch of time.”* (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 39) Vlak na incidenten is er dan ook vaak sprake van een toename van vijandigheid richting moslims, bijvoorbeeld door brand te stichten in moskeeën zoals gebeurde na de moord op Theo van Gogh. Deze pieken zijn ook terug te zien in de verschillende opiniepeilingen die gehouden worden in Nederland (Bovenkerk, 2006: 98).

Een belangrijke reden waarom de bezorgdheid over de integratie van voornamelijk moslims zo hardnekkig is komt door de opkomst van een ‘integratie-industrie’ (Schinkel, 2007: 136). Dit zorgt ervoor dat de problematiek steeds weer terugkeert in de politiek, media en wetenschap via een circulair proces (Schinkel, 2007: 181). Net zoals ten tijde van de heksenjachten de inquisitie op zoek ging naar een nieuw slachtoffer omdat zij anders broodloos zou raken, trachten de huidige morele entrepreneurs de gedachte in stand te houden dat de integratie van minderheden in Nederland mislukt is om zo relevant te blijven.

Hoofdstuk 9: Conclusie

Tijdens een morele paniek wordt het gedrag van bepaalde leden van de samenleving zo schadelijk geacht voor die samenleving, dat men meent dat er serieuze maatregelen en stappen genomen moeten worden om het deviante gedrag te controleren, de overtreders te bestraffen en de schade te repareren (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 31). Aan het begin van dit onderzoek werd de vraag opgeworpen of er ten aanzien van de islam in Nederland ook sprake was van een morele paniek. Immers, zo menen veel mensen, de gebrekkige integratie van groepen moslimmigranten en de pogingen van radicale islamieten om de samenlevingen te islamiseren vormen een grote bedreiging voor de Nederlandse samenleving, haar normen en waarden en haar westerse vrijheden. Met behulp van de door Goode & Ben-Yehuda (2003: 31 – 40) gedefinieerde vijf kenmerken waarmee bepaald kan worden of er sprake is van morele paniek, namelijk bezorgdheid, vijandigheid, consensus, disproportionaliteit en vluchtigheid, is dit onderzocht.

De bezorgdheid voor de problematiek rondom immigratie en integratie, twee thema's die in Nederland veelal betrekking hebben op moslims, werd door Fortuyn op de politieke agenda gezet nadat hij succesvol een nieuwe scheidslijn in de politiek wist in te brengen, namelijk immigratie en integratie (Pelikaan, 2004: 222). Dit blijkt uit een inhoudsanalyse van verschillende verkiezingsprogramma's, geschreven voor de verschillende verkiezingen van 1998 tot en met 2006, en de hoeveelheid ruimte die politieke partijen vrijmaakten voor deze twee thema's. Het bleek dat de bezorgdheid binnen de Nederlandse politiek over integratie en immigratie was toegenomen. De reden hiervoor was ondermeer de komst van een nieuwe scheidslijn in de politiek, gebaseerd op integratie en immigratie. Dit zorgde ervoor dat men in de politiek nu een standpunt hierover in moest nemen om relevant te blijven.

Dat de islam steeds meer bezorgdheid oproept bij de Nederlandse bevolking blijkt ook uit de verschillende opiniepeilingen die gehouden zijn in de loop der jaren. Zo scoorde Nederland halverwege de jaren negentig in de Eurobarometer nog erg hoog op 'multicultureel optimisme', in 2001 was Nederland afgezakkt naar een middenpositie (Bovenkerk, 2006: 91). Ook blijkt uit andere opiniepeilingen dat Nederlanders zich zorgen maken over de groei van het aantal moslims in Nederland, ze onderschrijven nu bijvoorbeeld vaker de stelling dat de islam de Nederlandse cultuur bedreigt en dat racisme toeneemt. Bovenkerk stelt dan ook dat het gat tussen autochtone Nederlanders en moslims na elke terroristische aanslag of incident toeneemt (Bovenkerk, 2006: 98). Er is dus voldaan aan de eerste twee criteria van morele paniek, namelijk dat er sprake is van een verhoogde mate van bezorgdheid en vijandigheid ten aanzien van de islam. De manier waarop er gedacht wordt over moslims hangt samen met de verschillende zienswijzen over integratie in de loop der jaren.

Rond 2000 veranderde de manier waarop er over immigratie en integratie gedacht werd. Stond in het integratiebeleid in de jaren negentig het bestrijden van sociaaleconomische achterstanden centraal, sinds 2000 is het accent komen te liggen op culturele verschillen

tussen migranten en autochtonen (Snel, 2003: 240 – 242). Om succesvol te integreren moeten migranten nu niet meer alleen de Nederlandse wet respecteren, ze moeten zich nu ook aanpassen aan de Nederlandse normen en waarden. Dit omdat veel mensen van mening zijn dat de Nederlandse samenleving een te grote culturele diversiteit, gecombineerd met deviant gedrag van migranten, niet aankan (Snel & Stock, 2008).

Niet alleen de manier waarop er gedacht werd over integratie veranderde, ook het politieke discours in Nederland onderging een verandering. Het nieuwe realisme (Prins, 2002) kwam op in de politiek en samenleving. Zij kenmerkt zich door het gebruik van een hardere toon ten aanzien van migranten en integratie. Ondermeer politieke correctheid is een taboe in het nieuwe realisme (idem: 5 – 6). Het is nu bijvoorbeeld niet langer meer problematisch om te zeggen dat de islam een *“achterlijke cultuur”* is (Fortuyn, 2002a). Culturele verschillen worden nu juist gezien als een oorzaak voor deviant gedrag dat schadelijk is voor de samenleving, een groot verschil met de situatie daarvoor waarin het politiek incorrect was om negatief te denken over de islam en moslims, uit vrees om niet voor racist aangezien te worden. De politicoloog Fennema stelt dan ook dat er in Nederland jarenlang een klimaat van politieke correctheid aanwezig was waarin alles wat naar rechts zweemde als fout werd gezien (Stein, 2006). De Nederlandse economie had, zo werd gesteld, immers veel aan de migranten te danken. De observaties van Paul Scheffer in 2000 zouden, volgens Entzinger, tien jaar daarvoor dan ook gezien worden als conservatief, of zelfs racistisch (Entzinger, 2005). Janmaat werd bijvoorbeeld nog veroordeeld door de rechter vanwege zijn voornemen om de multiculturele samenleving af te schaffen, een opvatting die nu gemeengoed is geworden (Stein, 2006).

Het derde kenmerk van morele paniek veronderstelt dat er sprake is van een wijdverspreide consensus in de samenleving, of in delen daarvan, dat de dreiging reëel is en wordt veroorzaakt door het gedrag van de deviante groep (Goode & Ben-Yehuda, 1993: 34). De oplossing voor de grote problemen die ervaren worden met de culturele diversiteit in Nederland wordt dan ook gezocht binnen thema's als integratie en immigratie. Er is onderzocht of in politiek opzicht hierover een consensus is bereikt. Als er bijvoorbeeld gekeken wordt naar de ontvangst van het rapport van de commissie-Blok dan valt op dat over de gehele breedte van het politieke spectrum gesteld werd dat de integratie 'mislukt' was, terwijl deze conclusie niet in dat rapport stond (WRR, 2007: 28). Het 'mislukken' van de integratie is, volgens velen in de Nederlandse politiek, dan ook voornamelijk te wijten aan een gebrek aan aandacht voor de culturele factoren ervan. De oplossing daarvoor is dat er een culturele aanpassing moet komen van de kant van de migranten. Zij moeten, zoals Ayaan Hirsi Ali het stelt, ingewijd worden in de moderniteit (in Snel, 2003: 243). Politici zien de Nederlandse identiteit nu dan ook als een middel om meer maatschappelijke samenhang te krijgen. Integratie is daarom nu ook, volgens de Wetenschappelijk Raad voor de Regering (WRR), meer dan voorheen een kwestie van loyaliteit en identiteit (WRR: 2007: 28).

Disproportionaliteit is het vierde kenmerk van morele paniek. Hierbij staat de vraag centraal of de publieke bezorgdheid disproportioneel groter is dan verwacht mag worden op basis van de daadwerkelijke schade (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 36 – 38). Om dit te toetsen is gekeken of een veelgemaakte claim over de islam correct is. Zo stelt Wilders bijvoorbeeld dat Nederland in de toekomst overspoeld gaat worden met moslims, met als gevolg een onvermijdelijke islamisering van Nederland. Deze claim is gebaseerd op minstens twee veronderstellingen. De eerste is dat moslimvrouwen gemiddeld meer kinderen krijgen dan autochtone Nederlandse vrouwen. De tweede is dat in de toekomst Nederland veel moslimmigranten toe zal moeten laten om de gevolgen van de vergrijzing op te vangen. Uit cijfers van het CBS blijkt dat de eerste veronderstelling incorrect is. Islamitische vrouwen hebben gemiddeld inderdaad iets meer kinderen dan autochtone Nederlandse vrouwen, maar de verschillen zijn niet dusdanig groot dat dit gaat leiden tot een grote toename van het aantal moslims in Nederland (Garssen & Nicolaas, 2006). Ook de tweede veronderstelling is zeer waarschijnlijk niet correct. Toekomstige migranten zullen namelijk, volgens het CBS, voornamelijk afkomstig zijn uit Azië en Europa. Het aandeel moslimmigranten neemt dus niet veel toe in Nederland. Van de Nederlandse bevolking zal volgens prognoses in 2050 acht procent van de inwoners moslim zijn, een stijging van drie procent waarbij nog geen rekening is gehouden met mogelijke secularisatie onder moslims (De Beer, 2007). De angst voor een 'tsunami' van moslims met een islamisering van Nederland als gevolg kan dan ook, met het bovenstaande in acht genomen, als irreëel en disproportioneel beschouwd worden.

Ondanks dat een toekomstige islamisering van Nederland onwaarschijnlijk is bestaat er nog steeds veel bezorgdheid in Nederland over de islam en haar aanhangers. Deze bezorgdheid is ook al een langere tijd aanwezig, een verschijnsel dat niet strookt met het vijfde kenmerk van een morele paniek: vluchtigheid. Immers, een morele paniek komt in de regel snel op, maar verdwijnt ook weer snel. Hoe moet de langdurige aanwezigheid van bezorgdheid geïdentificeerd worden, welke processen die deze bezorgdheid beïnvloeden spelen een rol?

Om bovenstaande vraag te kunnen beantwoorden is er gekeken naar een ander klassiek voorbeeld van een langdurige morele paniek: de heksenjachten in Europa. De heksenjachten speelden zich af tegen een achtergrond van grote sociale veranderingen in Europa. De feudale samenleving, met daarin de kerk als sociaal middelpunt, transformeerde naar een gedifferentieerde samenleving met daarin een duidelijke scheiding tussen de kerk en de staat. Deze transformatie zorgde voor grote maatschappelijke onrust, mede doordat de morele grenzen, bijvoorbeeld ten aanzien van de rol van het gezin en de vrouw, veranderden. De heksenjachten kunnen dan ook geïnterpreteerd worden als een poging om terug te keren tot de oude middeleeuwse samenleving, een poging die overigens mislukte (Goode & Ben-Yehuda, 1993: 182).

Ook de Nederlandse samenleving ontkomt niet aan verandering. Door toenemende globalisering is de geografische scheidslijn tussen het westen en de islam verdwenen. Nederland is hierdoor in cultureel opzicht meer divers geworden, ondermeer omdat Nederland nu een

immigratieland is en een multiculturele samenleving kent. Paradoxaal genoeg is de Nederlandse autochtone bevolking in cultureel opzicht juist erg homogeen, de meeste mensen delen dezelfde progressieve opvattingen. Duijvendak et al. (2005) stellen dan ook dat door het ontbreken van grote culturele verschillen, Nederlanders het vermogen hebben verloren om met afwijkende culturen in een multiculturele samenleving om te gaan. Dit onvermogen is te herkennen in de grote aandacht die er is voor de Nederlandse identiteit, bijvoorbeeld in de vorm van een historisch canon en in de huidige zienswijze in de politiek ten aanzien van integratie. Ook in Nederland zien we nu, net zoals destijds bij de heksenjachten, dat er getracht wordt om de samenleving terug te laten keren naar haar oude, homogene waarden en eenduidige morele grenzen.

De verhoogde aanwezigheid van Turkse en Marokkaanse jongens in de criminaliteitsstatistiek wordt ook veelal met culturele redenen verklaard. Het gedrag zou bijvoorbeeld komen door de cultuur in het land van herkomst (Wermölder, 2006) of door de 'gewelddadige' religie van die jongens (Wilders, 2006b). Bovenkerk stelt echter dat sociaaleconomische factoren ook een rol spelen en het criminele gedrag kunnen verklaren (Bovenkerk, 2002). Veel onderzoekers zijn het er wel over eens dat de islam niet de oorzaak is van het criminele en overlastgevende gedrag (Wermölder, 2006). Toch wordt die link wel gelegd, bijvoorbeeld door Geert Wilders. De overlast die deze jongens veroorzaken draagt dan ook bij aan de negatieve houding van Nederlanders ten aanzien van de islam.

Naast dat de algemene opinie in Nederland wordt beïnvloed door de problemen die ervaren worden met de multiculturele samenleving, en het discours daarover, zijn ontwikkelingen en gebeurtenissen buiten Nederland ook bepalend voor de opinievorming over de islam. Zo wordt buitenlandse bemoeienis met Nederlandse moslims als ongewenst ervaren. Het voornemen van Marokko om imams naar Nederland te sturen werd dan ook veroordeeld door politici omdat zij nu van mening zijn dat migranten zich juist op Nederland zouden moeten richten en niet meer op het land van herkomst (Elsevier, 2008b).

Dit correspondeert met de huidige optiek in het integratiedebat, namelijk dat loyaliteit en identificatie met Nederland belangrijke voorwaarden zijn voor een goede integratie. In historisch opzicht is deze angst voor buitenlandse inmenging te vergelijken met de angst die bestond ten aanzien van de katholieken in de 19^e eeuw en de communisten in de vorige eeuw. Ook zij zouden gevoelig zijn voor buitenlandse beïnvloeding vanuit Rome of Moskou waardoor katholieken of communisten, in de optiek van veel mensen, een gevaar voor de samenleving vormden. Ondermeer de angst voor ongrijpbare en haatzaaiende imams die, sprekend in een vreemde taal, islamitische jongeren zouden ronselen voor de jihad is daarmee vergelijkbaar (Withuis, 2007).

De beeldvorming over de islam wordt ook bepaald door extreme varianten binnen deze religie. Ondermeer terrorisme en aanslagen op westerse doelen zijn in het verleden bepalend geweest voor de manier waarop autochtone Nederlanders moslims zien. Islamkenner Olivier Roy stelt dat radicalisering onder moslims weinig te maken heeft met de traditionele

geloofsgemeenschap of cultuur, geradicaliseerde jongeren creëren zelf hun religie met behulp van sites op het internet (Roy, 2004: 28 – 30; Withuis, 2007: 26). Ondermeer door vervreemding van jongeren, een verschijnsel dat veelvuldig voorkomt in sociaal zwakke of achterstandswijken, zijn jonge mannen een gemakkelijk doelwit voor ronselaars. Veel geradicaliseerde jongeren hebben dan ook een langere periode als westerling geleefd, inclusief alcohol en vriendinnetjes, voordat zij een ‘wedergeboren’ moslim werden (Roy, 2004: 28 – 30). Om terrorisme en radicalisering te kunnen verklaren moet daarom ook naar andere factoren dan alleen de islam gekeken worden. Desalniettemin draagt terrorisme, uitgevoerd in naam van de islam, bij aan een negatieve beeldvorming over moslims.

De algemene opinie over de islam wordt dus door vele verschillende incidenten beïnvloed, zoals de waardeconflicten die de multiculturele samenleving oproepen, bezorgdheid over buitenlandse bemoeienis, problemen met Marokkaanse en Turkse jongeren, radicalisering en terrorisme en andere incidenten. Dat deze incidenten, die vaak een verband hebben volgens politici met een ‘gebrekkige’ of ‘gefaalde’ integratie, telkens weer het nieuws halen komt mogelijk doordat de morele paniek over de islam is geïnstitutionaliseerd (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 38 – 39). Wanneer er sprake is van institutionalisering worden morele bezwaren ingebed in sociale bewegingen, wetgeving en handhaving lang nadat de morele paniek verdwenen is.

Schinkel (2007) stelt dat integratie zelf een geïnstitutionaliseerd begrip is geworden. Integratie wordt door onderzoekers gedefinieerd als een verzameling verschillende indicatoren, bijvoorbeeld opleidingsniveau, taalvaardigheid etc., en als men voldoet aan deze indicatoren dan is men goed geïntegreerd. Integratie is dan ook een doel op zichzelf geworden en hij stelt dan ook dat integratie een probleem zal blijven omdat (re)integratiediensten altijd weer nieuwe indicatoren zullen zoeken om bevolkingsgroepen een bepaalde positie toe te wijzen om te voorkomen dat het bedrijf ophoudt te bestaan. Eenzelfde ontwikkeling was te zien ten tijde van de heksenjachten. De inquisitie ging hekserij pas als een serieus probleem zien toen zij zonder werk dreigden te raken. Het vervolgen van heksen was dan ook een poging van de inquisitie, oftewel de morele entrepreneurs, om hun werkterrein te vergroten (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 160 – 161). Morele entrepreneurs spelen dan ook een belangrijke rol bij het creëren van een morele paniek.

Drie modellen van paniek

Men kan morele paniek met behulp van drie verschillende modellen analyseren, namelijk met het grassroots model, het interest-group model of met het elite-engineered model (Goode en Ben-Yehuda, 1994: 124 – 143). Door te kijken naar de rol die morele entrepreneurs hebben in de morele paniek over de islam kan bepaald worden welk model van toepassing is. Morele entrepreneurs, zoals Becker ze definieerde, zijn: *“crusaders who believe that some members of the society are willfully engaged in immoral and therefore damaging behavior and are not being sufficiently punished for it. Something must be done, they believe, to discourage or eliminate such behavior.”* (Goode & Ben-Yehuda, 1994: 80) Politici als

Geert Wilders, Pim Fortuyn, Rita Verdonk en Ayaan Hirsi Ali besteden relatief veel aandacht aan de islam en de mogelijke problemen die deze religie Nederland biedt. Naast dat het vragen van aandacht tot ideologische winst leidt, heeft het ook materiële winst als gevolg. In het geval van politici meer stemmen, waardoor ze meer zetels en invloed krijgen. Morele entrepreneurs hebben dus ook een eigenbelang bij het instant houden van de bezorgdheid ten aanzien van de islam. Dit eigenbelang sluit niet uit dat de morele entrepreneurs daadwerkelijk geloven in de nobelheid van hun zaak. Dit sluit aan bij het interest-group model waarbij belangengroeperingen proberen een bepaalde kwestie op de publieke agenda te zetten. Morele entrepreneurs zijn dus actief bezig om de morele paniek instant te houden (idem: 138 – 143).

Het elite-engineered model, waarin de elite zelf opzettelijk een campagne opzet met als doel het genereren van angst en paniek over een bepaald onderwerp terwijl ze weten dat dit niet direct schadelijk is voor de samenleving, is niet van toepassing hier. Normaal gesproken in het elitemodel wordt deze campagne opgezet om de aandacht af te leiden van werkelijke problemen in de samenleving waarvoor de oplossing de belangen van de elite zou schaden (Goode & Ben-Yehuda, 1993: 135). De politieke elite, meende Scheffer (2000), stond juist onverschillig ten aanzien van de problemen van de multiculturele samenleving (Entzinger, 2005). Het bleek ook dat de toenemende aandacht voor integratie en immigratie juist schadelijk was voor de gevestigde partijen in Nederland omdat het zorgde voor zetelverlies en aantasting van hun machtspositie. De gevestigde politiek was dus gedwongen om zelf actief te worden in het debat over integratie. Morele entrepreneurs hadden succesvol een morele paniek gecreëerd ten aanzien van de islam en haar vermeende gebrekkige integratie in Nederland. Er ontstond een consensus binnen de gevestigde politiek: de integratie was 'mislukt' en om deze toch succesvol te maken moest er meer aandacht komen voor identiteit en cultuur en niet alleen voor sociaaleconomische achterstanden.

De electorale winst van Fortuyn maakte duidelijk dat veel van de problemen waar hij op wees ook leefden in de samenleving. In het grassroots model wordt beargumenteerd dat *"panics originate with the general public; the concern about a particular threat is a widespread, genuinely felt – if perhaps mistaken - concern"* (idem: 127). De angst is dus al latent aanwezig in de samenleving, morele entrepreneurs kunnen geen morele paniek creëren vanuit het niets. Dit zou betekenen dat er voor 2000 al duidelijke tekenen moeten zijn geweest dat de islam als een bedreiging gezien werd. Uit de Eurobarometer blijkt echter dat Nederland voor 2000 juist hoog scoorde op 'multicultureel optimisme', wat zou beteken dat de islam niet door veel mensen als een bedreiging werd ervaren (Bovenkerk, 2006: 91). De maatschappelijke bejegening tegen moslims was voor die tijd er dan ook een van goodwill, voortkomend uit een afkeer van discriminatie in wat voor een vorm dan ook. Het discrimineren van moslims en hen onjuist bejegenen was politiek incorrect. Echter, in reactie op deze taboes en ondermeer ook door incidenten als 9/11 is de algemene houding ten aanzien van moslims vijandiger geworden en wordt er minder een onderscheid gemaakt tussen radicale en gematigde moslims (Withuis, 2007: 22). De verharding van het discours over

integratie met de komst van het nieuwe realisme (Prins, 2002) kan, zo stellen Hagendoorn en Sniderman (2004), van invloed zijn op de mening van sociaal conformisten, mensen die hun mening laten hangen van mensen in hun omgeving, autoriteiten en politici (Hagendoorn & Sniderman: 114 – 117). De morele entrepreneurs in deze kruistocht zijn voornamelijk autoriteiten en politici die een duidelijk standpunt over de islam innemen. In eerste instantie is er dan ook sprake van het interest-group model, de morele paniek wordt aangejaagd door morele entrepreneurs. Deze kruistocht is echter zo succesvol dat de bezorgdheid is overgenomen door het grote publiek en door de politiek. De morele paniek is wijdverspreid geraakt.

Het interest-group model en het grassroots model vullen elkaar in deze morele paniek aan. De paniek is mede vergroot door het toedoen van morele entrepreneurs. Uit opiniepeilingen blijkt echter dat de bezorgdheid nu ook in grote mate is terug te vinden onder de bevolking. Dit betekent echter niet dat voor de verschijning van het pamflet van Scheffers in 2000 er geen gevoelens van bezorgdheid aanwezig waren in de Nederlandse maatschappij. Ook op Janmaat werd in de jaren tachtig en negentig gestemd en Bolkestein wist in de jaren negentig een debat te starten over de volgens hem problematische verhouding van westerse en islamitische waarden. Maar sinds het verdwijnen van politieke correctheid als gevolg van de komst van het nieuwe realisme (Prins, 2002), dat als een kenmerk heeft dat de spreker de waarheid moet kunnen vertellen, is het gemeengoed geworden om culturele verschillen tussen verschillende bevolkingsgroepen als een probleem te zien.

Assimilatie

Goode en Ben-Yehuda stellen dat: *“Focusing on moral panics emphasizes the fact that reactions to unconventional behavior do not arise solely as a consequence of rational and realistic assessment of the concrete damage that the behavior in question is likely to inflict on the society”* (idem: 28 – 29). Door naar een verschijnsel te kijken met behulp van de morele paniektheorie wordt er niet gekeken naar de groep zelf, maar worden de reacties van de samenleving op deze groep en haar deviante gedrag geanalyseerd. De vraag is dan waarom die samenleving het gedrag van die groep als problematisch ziet? Dit is een essentieel andere benadering dan als er alleen gekeken zou worden naar het gedrag van de groep zelf. In dat geval wordt er namelijk veelal een impliciete aanname gemaakt dat het gedrag inderdaad een probleem is, en dat daarvoor een oplossing gezocht moet worden. Dit is zichtbaar bij de manier waarop er nu gedacht wordt over integratie, dit wordt nu gezien als een doel op zichzelf. Als de migrant voldoet aan een aantal indicatoren, zoals taalvaardigheid, arbeidsmarktparticipatie enzovoorts is hij goed geïntegreerd (Schinkel, 2007: 141).

Maar dan wordt er voorbij gegaan aan de vraag waarom men van mening is dat migranten überhaupt zouden moeten integreren, een antwoord dat wel verkregen wordt als men kijkt naar de reacties van de samenleving op migranten en de islam. Zo zei Rita Verdonk (2008a) in een toespraak: *“Om te beginnen is er een sterke “weg-met-ons” stroming die ons al jaren wil doen geloven dat onze cultuur niet bestaat en die onze waarden en normen zelfs min-*

derwaardig vindt ten opzichte van andere culturen.” Integratie is nu ondermeer ook een identiteitsvraagstuk geworden, het is een middel om de als ongewenst ervaren multiculturele samenleving een halt toe te roepen door de nationale identiteit als streefbeeld voor migranten te maken. Niet langer moet de immigrant in economische en culturele zin geïntegreerd worden, er moet ook een culturele aanpassing plaatsvinden. Immigranten moeten zich nu aanpassen aan de dominante cultuur, een cultuur die ook gezien wordt als een superieure cultuur (Alba & Nee, 2003: 1 – 2). Deze vorm van integratie vertoont eigenlijk meer overeenkomsten met de klassieke assimilatietheorie waarbij men ervan uitgaat dat migranten vanzelf meer gaan lijken op de dominante groepering (Brown & Bean, 2006).

Alba en Nee stellen dat een volledige assimilatie per definitie altijd meerdere generaties in beslag neemt. Pas bij de derde, of zelfs de vierde generatie is er meestal sprake van een volledige assimilatie van migrantenkinderen in de Amerikaanse samenleving (Alba & Nee, 2003: 215). Culturele aanpassing van alle migranten aan de dominante Nederlandse cultuur zal dan ook niet binnen korte termijn gerealiseerd kunnen worden. Een potentiële voedingsbodem voor de morele paniek blijft dus aanwezig. Ook andere problemen, zoals radicalisering, jeugdcriminaliteit, vermeende onoverbrugbare culturele verschillen zullen niet plotseling verdwijnen. Er zijn ook andere ontwikkelingen waar te nemen. Zo stelt oud-minister Vogelaar: *“Migranten en hun kinderen vinden steeds beter aansluiting bij de Nederlandse samenleving. Al 12 procent van de migrantenkinderen volgt hoger onderwijs, een verdubbeling. Velen vinden werk. Natuurlijk is de achterstand nog lang niet weggewerkt”* (Vogelaar, 2009).

Hoe de morele paniek over de islam in de toekomst zich gaat ontwikkelen is niet te voorspellen omdat zoveel verschillende factoren een rol spelen. Wel is duidelijk dat morele entrepreneurs een groot aandeel hebben in deze morele paniek. Of deze paniek aanblijft, zal dan ook afhangen of deze entrepreneurs blijvend aandacht weten te genereren.

Literatuurlijst

AD (2006). *Een op tien Nederlanders racistisch*. 3 juni 2006

ANP (2 november 2004). *Filmwereld ontzet over moord op Theo van Gogh*.

Balkenende, J. P. (2006). Trotse premier mijdt politieke vragen. In: *NRC Handelsblad*, 28 september 2006

Balkenende, J. P. (2007). *NOS, Gesprek met de minister-president, Nederland 1*. 30 maart 2007 URL:

http://www.minaz.nl/Actueel/Radio_en_televisieteksten/2007/Maart/NOS_Gesprek_met_de_minister_president_Nederland_1oid@8569

De Beer, J. A. A. (2007). Nederlandse moslims blijven in de minderheid. In: *Demos*, Jaargang 23, okt/nov 2007

Beerekamp, H. (2008). De 'talking heads' top-100 op televisie. In: *NRC*, 10 mei

Bovenkerk, F. (2006). Islamfobie. In: Jaap van Donselaar & Peter R. Rodrigues, Eds. (2006). *Monitor racisme & extremisme. Zevende rapportage*. [WWW-document] URL:

<http://www.annefrank.org/upload/downloads/monitor2006-7.pdf>

Brown, S. K., Bean, F. D. (2005). Assimilation Models, Old and New: Explaining a Long-Term Process. In: Migration Information Source. Oktober 2006

van der Brug, W. (2003), How the LPF Fuelled Discontent: Empirical tests of explanations of LPF support, in: *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring), 89-106, 102

Buijs, F. J., Demant, F., Hamdy, A. (2006). *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische islam in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press

Bush, G. W. (2001). *Address to a Joint Session of Congress and the American People*. 20 september 2001 [WWW-document] URL:

<http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010920-8.html>

Bolkenstein, F. (1991). Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt. In: *De Volkskrant*, 12 september 1991

CDA (1998). *Samenleven doe je niet alleen*. [WWW-document] URL:

<http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/cda98.pdf>

CDA (2002). *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*. [WWW-document] URL:

http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_cda.pdf

- CDA (2006). *Vertrouwen in Nederland, vertrouwen in elkaar*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_cda.pdf
- CICAM (2001). *Personen meer oorzaak dan islam. Onderzoek naar terrorismebeeld in Nederland* [WWW-document] URL: <http://www.ru.nl/cicam/verslag.terrorismebeeld>
- Cohen, S. (1972). *Folk devils and moral panics*. London: Mac Gibbon and Kee
- Commissie-Blok (2004). *Bruggen Bouwen*. [WWW-document] URL: http://www.kiemnet.nl/dossiers/Integratie/Integratiealgemeen/4094_1040.html
- D66 (1998). *Bewogen in beweging*. [WWW-document] URL: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/d6698.pdf>
- D66 (2002). *Toekomst in eigen hand*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_d66.pdf
- D66 (2003). *Juist nu!* [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2003_pamflet_d66.pdf
- D66 (2006). *Het gaat om mensn*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_d66.pdf
- DAG (5 juli 2008). Zo links zijn de kranten niet. [WWW-document] URL: <http://www.dag.nl/1084771/NIEUWS/Artikelpagina-Nieuws/Zo-links-zijn-de-kranten-niet.htm>
- DEMOS (2000). Nederland immigratieland. In: *Demos*, Jaargang 16, september 2000
- Duijvendak, W. G. J., Pels, T., Rijkschroeff, R. (2005). *Beyond the multicultural paradiseL How to understand the cultural factor in Dutch integration policies?* Ongepubliceerde paper, Universiteit van Amsterdam
- Earth Policy Institute (2001). *Iran's Birth Rate Plummeting at Record Pace: Success Provides a Model for Other Developing Countries* [WWW-document] URL: <http://www.earth-policy.org/Updates/Update4ss.htm> [Bezocht op: 28 juli 2008]
- ECRI (2008). *Third report on the Netherlands*. [WWW-document] URL: http://www.coe.int/t/e/human_rights/ecri/1-ecri/2-country-by-country_approach/netherlands/Netherlands%20third%20report%20-%20cri08-3.pdf
- Elsevier (2006a). *Kosten aanpak terrorisme exploderen*. In: *Elsevier*, 21 juni
- Elsevier (2006b). Balkenende betreurt VOC-uitspraken. In: *Elsevier*. 27 oktober 2006
- Elsevier (2008a). Kamer: Geen imams uit bemoeizuchtig Marokko. In: *Elsevier*. 17 juli 2008

Elsevier (2008b). Marokko wil band met migranten sterker aanhalen. In: *Elsevier*. 15 februari 2008

Entzinger, H. (2005). Changing the rules while the game is on; From multiculturalism to assimilation in the Netherlands (Chapter 6). In: Y. Michael Bodemann & Gökçe Yurdakul, Eds. (2005) *Migration, Citizenship, Ethnos: Incorporation Regimes in Germany, Western Europe and North America*. New York: Palgrave Macmillan

Entoen.nu (ND). *Veelgestelde vragen*. [WWW-document]URL: <http://entoen.nu/informatie.aspx?id=2> [Bezocht op: 16 oktober 2008]

Fortuyn, W. S. P. (2001). *De dreiging van de Islam*. Verkregen via: <http://www.pim-fortuyn.nl>

Fortuyn, W. S. P. (2002a). De Islam is een achterlijke cultuur. In: *De Volkskrant*, 9 februari 2002

Fortuyn, W. S. P. (2002b). *Extreem Links*. Verkregen via: <http://www.pim-fortuyn.nl>

Frerichs, R, Kanne, P. (2005). Eén jaar later: de kloof heeft zich verdiept. In: *De Volkskrant, Forum*. 1 november 2005

Garssen, J, Nicolaas, H. (2006). Recente trends in de vruchtbaarheid van niet-westerse allochtonen. In: *Bevolkingstrends, 1e kwartaal 2006* [WWW-document]URL: www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2006/2006-bt-1-p15-art.htm

Goode, E. & Ben-Yehuda, N. (1994). *Moral Panics. The social Construction of deviance*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing

De Graaf, B. (2008). 'Ga nooit mee in oorlogsretoriek'. In: *Nieuwsbrief Universiteit Leiden*, 9 april 2008 [WWW-document]URL: <http://www.nieuws.leidenuniv.nl/index.php3?m=&c=2223>

Graus, T. (2003). Ze hebben niets te verliezen. In: *MUG Magazine*, maart 2003 [WWW-document] URL: <http://www.mugweb.nl/media/archief/2003/2003-03-abdelmalek.html>

GroenLinks (1998). *Verkiezingsprogramma*. [WWW-document] URL: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/gl98.pdf>

GroenLinks (2002), *Overvloed en onbehagen*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_gl.pdf

GroenLinks (2003). *Protest en perspectief*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2003_vp_gl.pdf

GroenLinks (2006). *Groei mee*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_groenlinks.pdf

Guardian, The (2006). *Ahmadinejad urges Iranian baby boom to challenge west*. 23 oktober 2006

Hagendoorn, L., Sniderman, P. (2004). Het conformisme-effect: sociale beïnvloeding van de houding ten opzichte van etnische minderheden. *Mens en Maatschappij*. Jaargang 79, nr 2. 101 - 123

Van Herten, M., Otten, F. (2007). Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland. In: *Bevolkingstrends, derde kwartaal 2007* [WWW-document] URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-k3-b15-p48-art.htm>

Het Financiële Dagblad (2001). *Poll backs war on Islam*. 11 december 2001

Hirsi Ali, A (2006). Confrontatie, geen verzoening. In: *Volkscrant*. 8 april 2006

Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. New York: Simon & Schuster

Hoefmans, M. (1995). *De affaire van de Bacchanalia. Livius, Ab Urbe condita 39,8-19. Een Livius-unit met teksten en documentatie voor de derde graad*. Gent: RUG

Inja, C. (2004). Commissie-Blok heeft prima werk geleverd. In: *Financieel Dagblad*, 23 januari 2004

Irwin, G.A, Van Holsteyn, J. (2003) Kiezers zijn niet rechtser geworden. In: *NRC Handelsblad*, 18/19 januari 2003

Het Financieele Dagblad (2001). *Poll backs war on Islam*. 11 december 2001

Jones, T. (2002). Why grammar is the first casualty of war. In: *The Daily Telegraph*, 12 januari 2002

Joustra, T. H. J. (2008) *Toespraak Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding Joustra op congres, 7 mei 2008* [WWW-document] URL: http://www.nctb.nl/publicaties/Toespraken/NCTb/speech_080507.aspx?cp=50&cs=7367 [Bezocht op: 2 januari 2009]

Kanne, P. (2004). *Gevoelens van autochtone Nederlanders t.o.v. allochtonen/moslims*. TNS/NIPO. [WWW-document] URL: <http://www.volkscrant.com/bijlagen/allochtonenonderzoek.doc>

Klemperer, V. (2000 [1947]) *LTI. Over de taal van het Derde Rijk*. Amsterdam: uitgeverij Atlas

Loozen, S, van Duin, C. (2007). Allochtonenprognose 2006 – 2050: belangrijkste uitkomsten. In: *Bevolkingstrends, 2^e kwartaal 2007* [WWW-document] URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-k2-b15-p60-art.htm>

- LPF (2002). *Zakelijk met een hart*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_lpf.pdf
- LPF (2003). *Politiek is passie* [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2003_vp_lpf.pdf
- Lucardie, P., J. Hippe en G. Voerman, (2003). Kroniek 2002. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2002. In: *Jaarboek 2002*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
- Lucardie, P., Bredewold, M., Voerman, G., van de Walle, N. (2007). Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006, in *Jaarboek 2006*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
- McRobbie, A., Thornton, L. (1995). Rethinking 'moral panic' for multi-mediated social worlds. In: *The British Journal of Sociology*. Vol. 46, No. 4 (Dec. 1995), pp. 559 – 574
- Navasky, V (2001). Cold War Ghosts. In: *The Nation* (28 juni 2001). [WWW-document]URL: <http://www.thenation.com/doc/20010716/navasky> [bezocht op: 17 december 2007]
- NCTB (2008) *Kwantitatief onderzoek risicobeleving terrorisme 2008* [WWW-document] URL: http://www.nctb.nl/Images/Kwantitatief%20onderzoek%20risicobeleving%20terrorisme%202008_tcm50-145469.pdf?cp=50&cs=7365 [Bezocht op: 2 januari 2009]
- Netwerk.tv (2008). *Veel sympathie voor opvattingen Geert Wilders onder orthodoxe christenen*. 5 juni 2008 [WWW-document] URL: http://www.netwerk.tv/archief/7194085/3182/Veel_sympathie_voor_opvattingen_Geert_Wilders_onder_orthodoxe_christenen.html
- Nicolaas, H (2007). Bevolkingsprognose 2006–2050: veronderstellingen over immigratie. In: *Bevolkingstrends, 1^e kwartaal 2007* [WWW-document] URL: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-k1-b15-p57-art.htm>
- NRC Handelsblad (2004). Commissie-Blok: Integratie geslaagd. In: *NRC-Handelsblad*, 19 januari 2004
- NRC Handelsblad (2007) Máxima: 'Nederlandse identiteit nog niet ontdekt'. In: *NRC-Handelsblad*, 25 september 2007
- Pelikaan, H. (2004). *Partijen in een politieke ruimte*. [WWW-document]URL: <http://www.rug.nl/dnpp/jaarboeken/jaarboek2002/pelikaan.pdf>
- Phalet, K., ter Waal, J. (2004). *Moslims in Nederland: Religie en Migratie*. Ercomer-UU en Sociaal Cultureel Planbureau, Den Haag: SCP
- Pipes, D. (2008). Europe or Eurabia? In: *The Australian*, 15 april 2008

Prins, B. (2002). Het lef om taboes te doorbreken. Nieuw realisme in het Nederlandse discours over multiculturalisme'. In: *Migrantenstudies*, vol.18, no.4, 2002

PvdA (1998). *Een wereld te winnen*. [WWW-document] URL: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/pvda98.pdf>

PvdA (2002). *Samen voor de toekomst*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_pvda.pdf

PvdA (2003). *Voor verantwoordelijkheid, respect en solidariteit*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2003_manifest_pvda.pdf

PvdA (2004). *De Haagse kaasstolp aan diggelen*. [WWW-document]URL: <http://www.pvda.nl>

PvdA (2006). *Samen sterker*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_pvda.pdf

PVV (2006). *Verkiezingspamflet*. [WWW-document]URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_pvv.pdf

Van Raak, R. (2003). Moslims zijn de katholieken van 1853. In: *Volkskrant*, 1 april 2003

Roodenburg, H., Euwals, R., ter Rele, H. (2003). *Immigration and the Dutch Economy* [WWW-document] URL: <http://www.cpb.nl/nl/pub/cpbreeksen/bijzonder/47/bijz47.pdf>

Van Rossen, M. (2005). Een historische canon? In: *Ublad Online*, jaargang 36, blad 19 [WWW-document] URL: <http://www.ublad.uu.nl/WebObjects/UOL.woa/2/wa/Ublad/archief?id=1020086>

Roy, O. (2003). *De globalisering van de islam*. Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep

Roy, O. (2004). Euro-Islam. De jihad van binnenuit? In: *Justitiële verkenningen*, jaargang 2005/02, pp. 28 - 46

Van Schendelen, R. (2007) De verdwenen erfenis van Pim Fortuyn. In: *De Stentor*, 6 mei 2007

Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. In: *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000

Snel, E. (2003). De vermeende kloof tussen culturen – Een sociologisch commentaar op een actueel debat. In: *Sociologische gids*. Vol. 50 (2003), pp. 236-258. Meppel: Uitgeverij Boom

Snel, E., Stock, F. (2008). Debating cultural differences: Ayann Hirsi Ali on islam and women. In: Ralph Grillo (ed.), *The family in question. Immigrant and ethnic minorities in multicultural Europe* (forthcoming). Amsterdam: Amsterdam University Press

- Sniderman, P., Hagendoorn, L., Prior, M. (2003) De moeizame acceptatie van moslims in Nederland. *Mens en maatschappij*, jaargang 78, nr. 3, 199 - 217
- Schinkel, W. (2007). *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen: Uitgeverij Klement
- Schön, D. A., Rein, M. (1994). *Frame Reflection. Toward the resolution of intractable policy controversies*. New York: Basic Books
- Slegers, F. (2007). *In debat over Nederland. Veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*. WRR/Amsterdam University Press: Amsterdam, Den Haag
- Sluiter, I. (2005). *Making and Breaking. On language, identity and minorities*. Summary of The Dies-lecture 2005 [WWW-document] URL: http://www.nieuws.leidenuniv.nl/content_docs/diesrede_sluiter.pdf
- SP (1998). *Tegengas*. [WWW-document] URL: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/sp98.pdf>
- SP (2002). *Eerste weg links*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_sp.pdf
- SP (2003). *Eerste weg links*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2003_vp_sp.pdf
- SP (2006). *Een beter Nederland voor hetzelfde geld*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_sp.pdf
- Stein, Y. (2006) Met excuses aan Janmaat. In: *Trouw*, 29 juni 2006
- Tichelaar, J. (2007). 'Honderd dagen luisteren is niet gratis.' In: *NRC Handelsblad*, 21 mei 2007
- Trouw (2007) *Pim Fortuyns revolutie is nog niet voorbij*. 5 mei 2007
- Trouw (2008a). Boerkaverbod is antwoord op gevoel van onbehagen. Lijn Vogelaar heeft gewonnen. In: *Trouw*. 11 februari 2008
- Trouw (2008b). *Advertentie volgens Wilders onnozel*. 2 januari 2008
- Verdonk, R. (2006). 'Ik spreek de taal van gewone mensen'. Interview door Eric Vrijsen in: *Elsevier*. 4 april 2006
- Verdonk, R. (2008). *Nieuwe beweging, andere politiek, beter Nederland!* [WWW-document] URL: <http://www.trotsopnederland.com/index.php?pageID=3&messageID=26> [Bezocht op: 29 augustus 2008]

- Voerman, G. & Lucardie, A. P. M. (2002). Van Paars naar Pim. Politieke cultuur in de jaren negentig (1994 – 2002). In: *Spiegel Historiael*, 37 (2002), 11/12 (nov./dec.), 512 – 518)
- Vogelaar, E. (2009). Integratie moet hoop bieden. In: *Trouw*, 31 januari 2009
- Victor, J. S. (1998) Moral panics and the social construction of deviant behavior: a theory and application to the case of ritual child abuse. In: *Sociological Perspectives*. Fall/1998
- Volkskrant (2006). *Wilders bang voor 'tsunami van islamisering'*. 6 oktober 2006
- VN (2007). Bang voor Eurabië. Rondgang Islamfobe complottheorie wint terrein. In: *Vrij Nederland*, 20 oktober 2007
- VVD (1998). *Investeren in uw eigen toekomst*. [WWW-document] URL: <http://dnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/programmas/Verkiezingsprogramma/1998/vvd98.pdf>
- VVD (2002). *Ruimte, respect en vooruitgang*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2002_vp_vvd.pdf
- VVD (2003). *De VVD maakt werk van Nederland*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2003_vp_vvd.pdf
- VVD (2006). *Een samenleving met ambitie*. [WWW-document] URL: http://www.parlement.com/9291000/d/vtk2006_vp_vvd.pdf
- Wermölder, H. (2006). Wilders snapt criminele Marokkanen niet. In: *De Volkskrant* (12 oktober 2006)
- Wermölder, H. (2008). Van het ene overlastincident naar het andere. In: *NRC Handelsblad*. 11 oktober 2008
- Wilders, G. (2005). *Groep Wilders, Onafhankelijkheidsverklaring*. [WWW-document] URL: http://www.pvv.nl/images/stories/artikelen_publicaties/publicaties/onafhankelijkheidsverklaring.pdf
- Wilders, G. (2006) Wilders bang voor 'tsunami van islamisering' in: *Volkskrant*, 6 oktober 2006)
- Wilders, G. (2007). Genoeg is genoeg: verbied de Koran. In: *De Volkskrant*, 8 augustus 2007
- Wilders, G, Bosma, M. (2008). Cohen winkelt in de rechtsstaat. In: *Parool*, 23 augustus 2008
- Withuis, J (2007). Sekse en Sekte. Moslima-terrorisme geanalyseerd en vergeleken. In: *Strategische kennis op maat, nr. 4*. Red: K. Shabazi. [WWW-document] URL: <http://www.minbzk.nl/aspx/download.aspx?file=/contents/pages/87495/skocommunistische-islamistischevrouwen.pdf>

World conference against racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance (2001). *Suggestions made by States, United Nations bodies and specialized agencies, national institutions and non-governmental organizations regarding the content of the draft Declaration and Programme of Action. Informal consultations of the Preparatory Committee Geneva.* WCR/IC/2001/Misc.3. [WWW-document] URL:
<http://www.unhchr.ch/pdf/suggest.pdf>

WRR (2007). *Identificatie met Nederland.* Amsterdam: Amsterdam University Press

Bijlage 1: Positiebepaling Politieke Partijen

Partij	Jaar	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	Totaal
PvdA	1998	-1 (67)	0	1 (60)	-1 (67)	0	0	0	-1 (37)	0	-1 (37)	0	-3
CDA	1998	0	0	0	0	0	-1 (20)	0	1 (22)	0	-1 (43)	0	-1
D66	1998	-1 (42)	0	0	0	0	-1 (42)	0	1 (41)	-1 (43)	-1 (41)	0	-3
GrLi	1998	-1 (25)	-1 (24)	1 (25)	-1 (24)	0	0	-1 (15)	0	0	-1 (11)	-1 (25)	-5
SP	1998	0	0	1 (25)	-1 (29)	0	0	0	0	0	0	0	0
VVD	1998	1 (23)	0	0	1 (23)	0	0	0	1 (23)	0	1 (23)	0	4
PvdA	2002	0	0	0	0	0	0	0	1 (23)	0	-1 (56)	-1 (76)	-1
CDA	2002	0	0	0	1 (11)	0	-1 (68)	0	1 (68)	-1 (23)	-1 (23)	0	-1
D66	2002	0	0	0	0	0	0	0	1 (7)	0	0	0	1
LPF	2002	0	0	0	1 (5)	0	0	0	0	1 (5)	1 (5)	0	3
GrLi	2002	-1 (55)	0	0	-1 (55)	0	-1 (37)	0	1 (38)	0	-1 (7)	-1 (55)	-4
SP	2002	-1 (565)	0	1 (566)	1 (563)	0	0	0	1 (565)	0	0	0	2
VVD	2002	1 (44)	0	0	0	0	0	1 (14)	1 (44)	0	0	0	3
PvdA	2003	0	0	0	0	0	0	0	1 (5)	0	0	0	1
CDA	2003	0	0	0	1 (4)	0	-1 (68)	0	1 (68)	-1 (23)	-1 (23)	0	-1
D66	2003	0	0	1 (3)	-1 (3)	0	0	0	1 (3)	0	0	0	1
LPF	2003	1 (373)	1 (372)	0	1 (369)	1 (369)	0	0	1 (369)	1 (368)	1 (372)	0	7
GrLi	2003	-1 (302)	0	-1 (302)	-1 (302)	0	-1 (309)	0	1 (309)	-1 (302)	-1 (302)	0	-5
SP	2003	-1 (49)	0	1 (53)	1 (48)	-1 (51)	0	0	1 (51)	1 (52)	1 (52)	0	3
VVD	2003	1 (757)	1 (757)	0	1 (757)	1 (757)	1 (757)	0	1 (757)	0	1 (757)	0	7
PvdA	2006	0	0	0	1 (39)	0	0	0	1 (39)	-1 (38)	-1 (38)	-1 (38)	-1
CDA	2006	0	0	0	0	0	0	0	1 (14)	-1 (12)	-1 (25)	0	-1
D66	2006	0	0	0	0	0	-1 (85)	0	-1 (89)	0	-1 (85)	0	-3
GrLi	2006	-1 (21)	0	1 (6)	-1 (5)	0	-1 (6)	0	-1 (5)	-1 (6)	-1 (6)	-1 (6)	-6
SP	2006	1 (64)	0	1 (63)	0	0	0	0	1 (63)	0	0	0	3
VVD	2006	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
PVV	2006	0	1 (4)	0	1 (1)	1 (4)	0	0	0	1 (4)	1 (4)	1 (4)	6

Tabel 15: positie partijen. De bladzijdenummers staan tussen haakjes.

Cronbach-Alpha voor items X1 – X11: 0,763.

Cronbach-Alpha zonder items X3, X7 en X8: 0,839

Bijlage 2: Aantal allochtonen in Nederland 2007 – 2050

Staat		2007	2015	2020	2030	2040	2050
Aantal niet-westerse en westerse allochtonen op 1 januari							
		x 1 000					
Totale bevolking		16 354	16 595	16 748	16 976	16 963	16 797
Autochtonen		13 184	13 141	13 109	12 970	12 571	12 000
Niet-westers	1e generatie	1 015	1 036	1 063	1 130	1 194	1 240
	2e generatie	723	894	984	1 139	1 294	1 451
	totaal	1 738	1 930	2 047	2 270	2 488	2 691
Westers	1e generatie	587	655	703	803	915	1 043
	2e generatie	845	870	890	934	989	1 062
	totaal	1 432	1 525	1 592	1 737	1 904	2 105
Turkije	1e generatie	195	195	197	200	197	187
	2e generatie	173	204	217	239	259	276
	totaal	369	399	414	439	456	463
Marokko	1e generatie	188	170	173	176	177	172
	2e generatie	161	206	225	250	267	280
	totaal	329	376	398	426	443	452
Suriname	1e generatie	186	183	183	180	170	154
	2e generatie	147	165	173	186	197	206
	totaal	333	349	357	367	367	360
Ned. Antillen en Aruba	1e generatie	79	86	92	105	116	125
	2e generatie	51	63	71	90	110	132
	totaal	129	149	163	195	226	257
Afrika	1e generatie	119	108	110	118	131	145
	2e generatie	72	90	98	113	129	147
	totaal	192	198	208	231	260	291
Azië	1e generatie	222	239	251	284	324	365
	2e generatie	91	128	152	199	250	306
	totaal	312	367	403	483	574	671
Latijns-Amerika	1e generatie	46	54	58	67	79	93
	2e generatie	27	39	46	63	82	104
	totaal	74	93	104	130	162	197
Indonesië	1e generatie	126	108	98	80	64	56
	2e generatie	264	259	255	243	218	176
	totaal	390	367	354	323	282	232
EU (26 landen)	1e generatie	330	405	453	549	654	770
	2e generatie	505	516	528	561	616	704
	totaal	835	921	980	1 109	1 270	1 474
Overig Europa	1e generatie	94	104	112	128	144	158
	2e generatie	42	55	63	79	94	109
	totaal	136	159	175	207	238	267
Overig niet-Europa	1e generatie	36	38	40	46	53	59
	2e generatie	35	40	43	51	61	72
	totaal	71	78	83	97	114	132

Figuur 8: staat aantal niet-westerse en westerse allochtonen op 1 januari. Bron: (Loozen & van Duin, 2007: 62)